

Filolojik ve Teolojik Kaygıların Kur'an Yorumları Üzerindeki Etkisi: "in kâne" ve Türevleri Özelinde Bir İnceleme

The Effect of Philological and Theological Concerns on Qur'anic Interpretations: An Investigation on "in Qāna" and its Derivatives

Süleyman Narol

Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Assoc. Prof., Selcuk University, Faculty of Theology, Department of Tafsir
Konya / Türkiye
snarol@selcuk.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0003-0828-6819>

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

DOI: 10.33420/marife.1517335

Cite as / Atıf: Narol, Süleyman. "Filolojik ve Teolojik Kaygıların Kur'an Yorumları Üzerindeki Etkisi: "in kâne" ve Türevleri Özelinde Bir İnceleme". *Marife* 24/2 (2024) 519-543. <https://doi.org/10.33420/marife.1517335>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright / Telif Hakkı: "This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) International License." / "Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari-Türetilmez 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır."

Filolojik ve Teolojik Kaygıların Kur'an Yorumları Üzerindeki Etkisi: "in kâne" ve Türevleri Özelinde Bir İnceleme

Özet

Kur'an dilinin üslubunu belirleyen pek çok unsur bulunmaktadır. Bunlardan birisi de dilin anlam ifade edene küçük yapı taşlarından birisi olan harflerin taşıdığı anlamların bağlama göre doğru tespiti meselesidir. Bu çalışmada ele alınan ve Kur'an'da, şart, nefiy, sebep ve tekit gibi farklı manalarda kullanılan "بِ" edati da bu harflerden sadece biri-sidir. "بِ" edati, birlikte kullanıldığı "كَانَ" fiilinin mazi formu ve türevleriyle birlikte Kur'an-ı Kerim'de pek çok âyette geçmektedir. Müfessirler arasında bu âyetlerin yorumu konusunda farklı bakış açılarından kaynaklanan yaklaşımların sonucu birtakım tartışmalar ve yönelindikleri bir takım dilsel izahlar ve tercihler mevcuttur. Çalışma onların bu farklı yönelişlerini Hz. Peygamber'den bize kadar ulaşan tefsir müteşebbatı başta olmak üzere ilmi verilerden istifade ederek değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Makale müfessirlerin "بِ كَانَ" ifadesinin geçtiği âyetlere yaptıkları yorumlar sonucu ortaya çıkan birtakım mahzurları dile getirmesi ve bunları analiz etmesi bakımından önemli olduğu kadar aynı konuda daha önce yapılan "بِ كَانْتُمْ" ifadesinin yorumuna gramatik ve problematik yaklaşımları konu edinen makaleye katkı sunması ve onun tamamlayıcısı konumunda olması bakımından da bir o kadar önemlidir. Müfessirlerin "بِ" edatının Kur'an'da geçtiği âyetleri tefsir ederken ortaya koyduğu tercihler, daha pratik ve anlam-bağlam açısından sorunsuz olması nedeniyle birini diğerine göre tercihe edilebilir kılmakla birlikte genelde aynı sonuca ulaştırmaktadır. Nitekim Âl-İmrân 3/164, el-En'âm sûresi 6/156, el-İsrâ sûresi 17/108. âyet, Yâsîn sûresi 36/29 ve 33. âyetler ve el-Cuma sûresi 62/2. âyetin yorumuna dair ortaya konulan yaklaşımlar bu türdendir. Ancak bazı âyetler vardır ki onların bu âyetleri yorumlarken yaptıkları tercihler ve ortaya koydukları yaklaşımlar birbirinden farklı olduğu kadar birinin diğerinin yaklaşımını yok saydığı ve kıyasıya eleştirdiği bir boyuta ulaşmıştır. Özellikle teolojik konularla ilgili âyetler olan el-Enbiyâ sûresi 21/17. âyet ve Yûnus sûresi 10/94. âyet ve benzeri âyetlerde bu durum çok daha belirgin bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Zira müfessirlerden kimileri dil kurallarını öncelerek bu âyetlerden ilkinde geçen "بِ كَانَ" ifadesine şart anlamı vererek âyeti "eğer bir eğlence edinmek isteseydik onu kendi katımızdan edinirdik" şeklinde tefsir etmişlerdir. Şart anlamının şüphe ifade ettiği ve Allah hakkında şüphe ifade eden bir mananın verilemeyeceği itirazına karşı da çeşitli tevillerde bulunarak bu mahzuru gidermeye çalışmışlardır. Şart anlamının Allah Teâlâ hakkında ortaya çıktığı bu mahzurlu durumda kaçınarak anlamı önceleyen bazı müfessirler ise söz konusu ifadeye nefiy anlamı vermişler ve âyeti "biz bunu yapanlardan değiliz/biz eğlence edinendenlerden değiliz" şeklinde tefsir etmişlerdir. Benzer bir durum diğer âyet olan Yûnus sûresi 10/94. âyette Hz. Peygamber'e yöneltilen "بِ كَانْتُمْ" ifadesinin yorumunda da mevcuttur. Zira âyette geçen "بِ" edatına şart manası verilmesi Hz. Peygamber'in kendisine indirilen vahiyler konusunda şüphe etmesi gibi sorunlu bir çeviriye ortaya çıkarmakta ve bu durum birtakım yanlış anlamaları ve tartışmaları beraberinde getirmektedir. Bu bakımdan Kur'an âyetlerinin yorumunda anlamı öncelemek ve dilsel yaklaşımları da ikinci sırada destekleyici ve tasdik edici bir unsur olarak görmek ya da en azından dilin imkânlar yelpazesi içerisinde bulunduğu ve daha ilk planda anlama uyumlu olan alternatif çözümleri dikkate alan bir yaklaşımı benimsemek, çözüm odaklı bir yaklaşımdır. Bu tavır aynı zamanda ihtiyatlı bir şekilde en baştan bazı yanlış anlamaları ve onun beraberinde getireceği sorunları ve tartışmaları önleme anlamında ilmi bir hassasiyettir. Bunu başarabilen kimi müfessirler olduğu kadar âyetlerin yorumunda dilsel kurallara bağlılıktan vazgeçmeyen ve baktığı zaviyede sabit fikir olan ve neticede kendisini tartışmaların ve eleştirilerin odağında bulan müfessirler de olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, İn kâne, Filolojik, Teolojik.

The Effect of Philological and Theological Concerns on Qur'anic Interpretations: An Investigation on "in Qāna" and its Derivatives

Summary

There are many elements that determine the style of the Qur'anic language. One of them is the issue of the correct determination of the meanings carried by the letters, which are one of the smallest building blocks of language, according to the context. The preposition "بِ" which is discussed in this study, and which is used in the Qur'an in different meanings such as condition, nullity, reason, and repetition, is just one of these letters. The preposition "بِ" appears in many verses in the Qur'an together with the past form of the verb "كَانَ" and its derivatives. There are some debates among the commentators about the interpretation of these verses because of approaches arising from different perspectives and some linguistic explanations and preferences. The study aims to evaluate their different tendencies by making use of the scholarly data,

especially the tafsir data that has reached us from the Prophet. The article is important in terms of expressing and analysing some of the drawbacks that arise because of the commentators' interpretations of the verses in which the expression "إِنْ كَانَتْ" occurs, as well as contributing to and complementing our previous article on the grammatical and problematic approaches to the interpretation of the expression "إِنْ كَانَتْ". The preferences of the commentators when exegeting the verses in which the preposition "إِنْ" occurs in the Qur'an generally lead to the same result, although one is preferable to the other because it is more practical and meaning-contextually problematic. As a matter of fact, the approaches to the interpretation of *Al al-Imrân* 3/164, *al-An'am* 6/156, *al-Isrâ* 17/108, *al-Yâsîn* 36/29 and 33, and *al-Jumu'ah* 62/2 are of this kind. However, there are some verses in which their preferences and approaches in interpreting these verses differed from each other to such an extent that one of them ignored the other's approach and criticised it severely. This is especially evident in the verses related to theological issues such as verse 21/17 of *al-Anbiyâ* and verse 10/94 of *Yûnus* and similar verses. Some of the commentators prioritised the rules of language and gave a conditional meaning to the expression "إِنْ كَانَتْ" in the first of these verses and interpreted the verse as "if we had wanted to acquire an entertainment, we would have acquired it from our own side". In response to the objection that the conditional clauses express doubt and that a meaning that expresses doubt about Allah cannot be given, they tried to eliminate this drawback by making various interpretations. Some of the commentators, who prioritised the meaning by avoiding this drawback of the conditional meaning about Allah Almighty, gave the meaning of negative sentence to the expression in question and interpreted the verse as "we are not of those who do this/we are not of those who entertain". A similar situation exists in the interpretation of the expression "إِنْ كَانَتْ" directed to the Prophet in the other verse, *Surah Yûnus* 10/94. The interpretation of the particle "إِنْ" in the verse as carrying a conditional meaning can lead to problematic translations that suggest doubt on the part of the Prophet Muhammad regarding the revelations he received. This situation results in various misunderstandings and discussions. Therefore, adopting an approach that prioritizes meaning in the interpretation of Qur'anic verses, while viewing linguistic approaches as secondary and supportive elements—or at least considering alternative solutions within the range of linguistic possibilities that are more immediately aligned with meaning—represents a problem-solving strategy. This stance also reflects a scholarly caution aimed at preemptively preventing certain misunderstandings and their accompanying issues and debates from emerging. While there have been exegetes who have succeeded in this regard, there are also those who have remained strictly bound to linguistic rules in their interpretations, holding fixed views from their own perspective, ultimately finding themselves at the center of discussions and criticisms.

Keywords: Tafsir, Qur'an, *În qāna*, Philological, Theological.

Giriş

Vahyin sahibi olan Allah Teâlâ Kur'an'ı, vahyin muhataplarının diliyle inzal buyurmuş ve onlara anlayabilecekleri bir üslupta hitap etmiştir. Allah, melek, peygamber ve insan şeklinde tek yönlü bir iletişim biçiminde gerçekleşen vahyin kurumsal halinin beşeri lisana bürünmüş şekli olan Kur'an, bu iletişimin gerçekleşmesinde kavrayışları bakımından farklı seviyelerde muhataplara seslenmesi ve yine farklı konulara yer vermesi nedeniyle en yalın ve en sade anlatımdan en edebi anlatıma kadar üslup biçimlerinin hemen hepsini kendine özgü bir biçimde kullanmıştır.

Bu çalışma Kur'an'da yer alan bu üslup biçimlerinden birisi olan "إِنْ كَانَتْ" ifadesinin farklı fiil formlarının yer aldığı bazı Kur'an âyetlerinin yorumunda kimi zaman müfessirleri itinalı davranma ve dengeli bir tutum sergileme konusunda zorlayan kimi zaman da bir ikilemin içine sokan âyetlerin yorumunu ve onların yaklaşımlarını konu edinmektedir. Çalışma daha önce Kur'an'daki "in küntüm" ifa-

desinin yorumu konusundaki gramatik ve problematik yorumlarını ele alan makalemize¹ katkı sunan ve onun tamamlayıcısı konumunda olan bir çalışma olmakla birlikte farklı açılardan ondan ayrılmakta ve özgün yönleri bulunmaktadır. Birinci söz konusu çalışma sadece “in küntüm” ifadesi ile sınırlıyken bu makale Kur'an'daki “in” edatının “كَانَ” fiiliyle kullanıldığı diğer bütün mazi formlarını farklı örnekler ekseninde ele almaktadır. Çalışmanın diğer bir farklı yönü ise ilgili makalede “in küntüm” ifadesinin yorumunda dil merkezli yaklaşımların Kur'an'daki bu ifadeyi yorumlamada ortaya koydukları görüşler daha çok anlam-bağlam açısından ele alınmış ve özellikle de “in” edatına sebep anlamı verilip verilemeyeceği ekseninde değerlendirilmiştir. Bu çalışmada ise bahse konu edatın şart anlamı etrafındaki tartışmalara yer verilmekle beraber ilaveten nefiy anlamı verilip verilemeyeceği noktasındaki yaklaşımlar da ele alınmış ve diğerinden farklı olarak müfessirlerin tercihlerinin filolojik ve teolojik açıdan ortaya çıkardığı mahzurlara dikkat çekilerek elde edilen veriler ışığında birtakım tercihlerde bulunulmuştur. Böylelikle makale formatının oluşturduğu sınırlılıklar nedeniyle meseleyi sadece “in küntüm” ifadesinin yorumu üzerinden aktarmakla yetinen makalemizde eksik bırakılan veya hiç yer verilmeyen hususlar bu makaleyle tamamlanmış olacaktır. Zira bu çalışmanın yapılmamış olması bahse konu olan çalışmada ele alınan konunun etraflı bir biçimde ve derinlemesine ele alınmadığı ve meselenin öneminin yeterince ortaya konulmadığı eleştirilerine kapı aralayacaktır.

Bu makalede Kur'an'daki “إِنِّ” edatının “كَانَ” fiilinin mazi formu ile birlikte kullanıldığı ve müfessirlerle dilciler arasında farklı yaklaşımların bulunduğu bütün formların üzerinde filolojik ve teolojik açıdan tartışma bulunanlara yer verilecek ve konu derinlemesine incelenmeye çalışılacaktır. Çalışmada ele alınan “إِنِّ كَانُ” ifadesi ve türevlerini ele alan müstakil bir çalışma olmadığı gibi yapılan taramalarda müfessirlerin filolojik ve teolojik kaygılarının Kur'an yorumlarına etkisini başlı başına ele alan bir çalışmaya da rastlanılmamıştır. Ancak söz konusu ifadeye geçen “إِنِّ” edatının müstakil olarak Arapça'da ve Kur'an'daki kullanımını ele alan makale ve tez türünden genel içerikli bazı çalışmalar mevcuttur.² Bu durum da makalenin özgün yönünü oluşturmaktadır.

Makalede Kur'an'da pek çok farklı formda yer alan “إِنِّ كَانُ” ifadesinin daha önceki çalışmada ele alınan “إِنِّ كُنْتُمْ” formu dışındaki “إِنِّ كَانَتْ/إِنِّ كَانُوا”, “إِنِّ كَانُوا”, “إِنِّ”, “إِنِّ كَانُوا”, “إِنِّ كَانُوا”, “إِنِّ كَانُوا”, “إِنِّ كَانُوا” gibi farklı formların arasında üzerinde tartışmaların yer aldığı ifade kalıplarına yer verilecektir. Yaptığımız taramada bu ifade kalıplarının geneli üzerinde bir tartışma olmamakla birlikte bir kısım âyetler üzerin-

¹ Süleyman Narol, “Kur'an'daki ‘In küntüm’ İfadesinin Gramatik ve Problematik Yorumları Üzerine Bir İnceleme”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 27/1 (15 Haziran 2023), 46-60.

² Bu konudaki bazı çalışmalar için bk. Hüseyin Şahin, *Arap dili'nde in (إِنِّ) şartıyye ve Kur'ân-ı Kerîm'deki kullanımları* (Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Mustafa Keskin, “Şart Anlamındaki إِذٍ ve إِنَّ 'in Arap Dili ve Belâğatı Açısından Değerlendirilmesi: Bazı Ayetler Örneğinde”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (ÇÜİFD) 19/2 (27 Aralık 2019), 525-538; Şemsettin İşik, “Kur'an'da ‘In’ Edatının Farklı Şekillerde Kullanımı ve Mânâya Katkısı”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (26 Mayıs 2022); “Muhammed Ersöz, Kur'an Yorumunda Mezhepsel Farklılığın Dil Kurallarına Yansıması -Akıbet Lâmi Örneği, Yıl 2014, Cilt: 14 Sayı: 3, 9 - 30”.

de özellikle de Allah Teâlâ, Hz. Peygamber ve diğer peygamberler ve müminlerle ilgili âyetlerde geçen "إِنْ كَانَتْ/إِنْ كَانَ", "إِنْ كَانُوا", "إِنْ كُنْتُمْ" ve "إِنْ كُنَّا" ifadelerinin yer aldığı bazı âyetlerin yorumunda müfessirler arasında bir takım farklı yaklaşımlar ve tartışmaların var olduğunu tespit ettik. Dolayısıyla bu ifade biçimlerine yönelik yaklaşımlar ve tartışmalar çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Kimi müfessirler dil kurallarına bağlı kalarak sürekli aynı dilsel düzlemde ilerlemiş, teolojik açıdan bazı sıkıntılarla karşılaştığında da birtakım tevellere ve mecaza başvurmuştur. Bazı müfessirler ise aynı dil kurallarına bütün âyetlerin yorumunda geçerli kılmaya çalışmanın Kur'an yorumunda birtakım teolojik mahzurları beraberinde getirdiğini görerek farklı dilsel alternatiflere yönelmişlerdir. Bunların dışında yorumunda dilsel açıdan farklı yaklaşımlar bulunan ancak neticede aynı sonuca ulaşan yaklaşımlar da görmekteyiz. Makalede yukarıda işaret edilen "إِنْ كَانَتْ" ve türevleri içerisindeki tartışmalı formlar başlıklar halinde ele alınırken her bir ifade biçimine dair müfessirlerin farklı yaklaşımlar ortaya koydukları halde sonuçta aynı kapağa çıkan yorumlarına konu olan âyetlere örnekler verilecektir. Sonrasında ise başlıkta geçtiği üzere bu ifadenin Allah Teâlâ, Hz. Peygamber ve diğer bazı konular hakkında kullanıldığı yerlerde müfessirlerin filolojik ve teolojik mahzurlar ikileminde kaldıkları âyetlere yaklaşımları tartışılacaktır.

Konuya geçmeden önce "إِنْ كَانَتْ" ifadesinde yer alan "إِنْ" edatının Kur'an'da hangi manalara geldiğini belirtmek ardından da bahsettiğimiz âyetler özelinde müfessirlerin konuyla ilgili yaklaşımlarını aktarmak istiyoruz.

1. "إِنْ" Edatının Kur'an'da Kullanıldığı Anlamlar

"إِنْ" edatı Kur'an-ı Kerim'de farklı bağlamlarda birden fazla manaya gelmektedir. Bu konuda daha önce yapılan çalışmalarda bu anlamlara ve bunlardan bazılarının dilde olup olmadığı dolayısıyla Kur'an'da da bulunmadığı tartışmalarına detaylı bir şekilde yer verildiği için bu çalışmada giriş mahiyetinde kısa bir ön bilgi vermenin okuyucu açısından faydalı olacağı kanaatindeyiz. O nedenle burada da detaylarını daha önceki çalışmamıza havale ederek söz konusu edatın Kur'an'da kullanıldığı manaları şu şekilde özetlemek istiyoruz:

Kur'an'da birçok âyette farklı kalıplarda kelimelerin başına gelen "إِنْ" edatı, başına geldiği kelime ve içinde bulunduğu bağlama göre farklı anlamlarda kullanılmıştır. Müfessirler ve dilbilimciler "إِنْ" edatının Kur'an'da geldiği manaları özetle şu şekilde sıralamışlardır:³

³ Ebü Muhammed 'Abdullâh b. Muslim İbn Kuteybe, *Te'vilü Muşkilil-Kur'an*, thk. İbrâhîm Şemsuddîn (Beyrut: y.y., ts.), 393-394; Ebü'l-Kâsım 'Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî *ez-Zeccâcî, Hurüfu'l-Me'ânî ve Ş-Şifât*, thk. 'Ali Tevfik el-Hamd (Beyrut: y.y., 1405/1984), 57-58; Ebü Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, thk. Muhammed 'Avd Mir'ab (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâşî'l-Arabî, 2001), 15/407; Ebü Müsâ Muhammed b. 'Omer el-İşbehânî Ebü Müsâ el-Medîni, *el-Mecmû'u'l-Muğîş fi Ğarîbî'l-Kur'an ve'l-Hadîs*, thk. Abdülkerîm el-'Azbâvî (Mekke: y.y., 1406-1408), 1/101-103; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Ali b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Nuzhetu'l-'Ayni'n-Nevâzîr fi 'İlmi'l-Vucûh ve'n-Nezâir*, thk. Muhammed 'Abdülkerîm Kâzım er-Râdî (Beyrut: y.y., 1404/1984), 129-131; Ebü 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh b. Bahâdır eş-Şâfi'î ez-

“ma” yani nefiy manasında gelmiştir: *“Onlar, Allah’ı bırakıp ancak dışilere (putlara) tapıyorlar.”*⁴ ve *“Eğer bir eğlence edinmek isteseydik, onu kendi katımızdan edinirdik. Ancak biz böyle yapmadık”*⁵ vb. âyetlerde olduğu gibi.

Şart manasında kullanılır: *“Eğer kulumuza (Muhammed’e) indirdiğimiz (Kur’an) hakkında şüphede iseniz, haydin onun benzeri bir sûre getirin”*⁶ ve *“Eğer borçlu darlık içindeyse, ona eli genişleyinceye kadar mühlet verin.”*⁷ âyetlerinde olduğu gibi.

“İ” yani “sebeb/ta’lil” anlamında kullanılır: *“Allah kendisinden korkmanıza daha layıktır. Çünkü siz [ona] iman etmiş kimselersiniz”*⁸ âyetinde olduğu gibi.

“İ”nin şeddesiz okunuşu ile “قد/لقد” anlamında yani tekit manasında kullanılmıştır: *“İn kânta l-kibire İla علی الدین هدی الله İn kân wağdu rıbnâ”*⁹ *“Şüphesiz (yöneldiğin kıbleyi değiştirmemiz) sadece Allah’ın doğru yola erdirdiği kimselerden başkasına ağır.”*⁹ *“Rabbimizin şanı yücedir. Rabbimizin va’di mutlaka gerçekleşecektir” derler”*¹⁰ *“Allah’a andolsun! Biz gerçekten apaçık bir sapıklık içindeymişiz”*¹¹ vb. âyetlerde kullanıldığı gibi.

Zâid olarak gelir ve cümledeki olumsuzluğu tekit eder: *“Andolsun, size vermediğimiz imkân ve iktidarı onlara vermiştik.”*¹² âyetinde olduğu gibi.

“İ” edatının Kur’an’daki kullanıldığı anlamlarla ilgili bu kısa bilgiden sonra onun Kur’an’da pek çok âyette “کان” mazi fiili ile birlikte kullanıldığı “İn kân” ifadesi ve türevlerinin geçtiği âyetleri kendi içinde gruplandırarak genel bir çerçevede ele alacak ve bunlara birer örnek vereceğiz. Ardından her bir formun Kur’an’da kullanıldığı ve müfessirlerce tartışmalı olan âyetlere yer vererek onların yaklaşımlarını ve bu konudaki değerlendirmelerimizi aktaracağız.

2.Kur’an’daki “İn kân” İfadesi ve Diğer Fiil Formlarının Yorumuna Müfessirlerin Yaklaşımları ve Bunların Değerlendirilmesi

Bu başlık altında söz konusu ifadenin farklı fiil formlarının kullanıldığı âyetlerde yaptığımız taramada yorumu konusunda üzerinde müfessirlerin farklı yakla-

→

Zerkeşi, *el-Burhân fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebu’l-Fağl İbrâhîm (b.y.: Dâru ‘İhyâ’i’l-Kutubi’l-‘Arabiyye, 1376/1957), 4/215-221.

⁴ *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş–Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), en-Nisâ 4/117.

⁵ el-Enbiyâ 21/17.

⁶ el-Bakara 2/23.

⁷ el-Bakara 2/280.

⁸ et-Tevbe 9/13.

⁹ el-Bakara 2/143.

¹⁰ el-İsrâ 17/108.

¹¹ eş-Şu’arâ 26/97.

¹² el-Ahkâf 46/26.

şımlar ortaya koydukları ifadelere yer verilecektir. Bu ifadeler de tespit edebildiğimiz kadarıyla "إِنْ كَانَ/ إِنْ كَانَتْ", "إِنْ كَانُوا", "إِنْ كُنْتُ", "إِنْ كُنَّا" ve "إِنْ كُنَّا" ifadeleridir. Bunun dışında üzerinde herhangi bir farklı yaklaşımın bulunmadığı âyetlere yer verilmeyecektir. Şimdi bu ifadelerin geçtiği âyetlere anlam ve bağlam açısından müfessirlerin yaklaşımlarına yer vermek istiyoruz.

2.1. "إِنْ كَانَ/ إِنْ كَانَتْ" İfadesinin Geçtiği Âyetlerin Yorumuna Müfessirlerin Yaklaşımları ve Bunların Değerlendirilmesi

Kur'an'da 28 âyette 34 defa geçen¹³ "إِنْ كَانَ" ifadesi ile onun müennes formu olan ve altı defa geçen¹⁴ "إِنْ كَانَتْ" ifadesinin yer aldığı âyetlerde yaptığımız taramada söz konusu ifadeye çoğunlukla "eğer... ise/eğer...olsa-olursa" şeklinde şart manası verildiği ve herhangi bir tartışma olmadığını tespit ettik.¹⁵ Bunun dışında kimi âyetlerde geçen "إِنْ" edatına da yine müfessirlerin nefiy (ما) anlamı verdiği bu konuda da herhangi bir tartışmanın bulunmadığını gördük. Bu kullanıma Yâsîn sûresi 36/29 ve 33. âyetlerde geçen "إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَبِيحَةً وَاحِدَةً" ifadesine müfessirlerin yaklaşımı örnek verilebilir. Müfessirler burada geçen "إِنْ" edatına nefiy anlamı vererek âyeti "Onların (cezalandırılmaları) sadece korkunç bir sestten başka bir şey değildi" manasında açıklamışlardır.¹⁶ Bunların dışındaki bazı âyetlerde ise müfessirlerin nefiy (ما النافية), قَدْ ve yine "إِنْ"den muhaffef "إِنْ" anlamlarını vererek farklı yaklaşımlar sergilediği görülmüştür. Ancak müfessirlerin bu şekilde üç farklı anlam verdiği âyetleri değerlendirdiğimizde neticede "إِنْ كُنَّا" ifadesinin geçtiği âyetlerdeki benzer bir durum olduğunu ve nihayetinde hepsinin farklı gerekçelerle aynı amaca yönelik bir yaklaşımı benimsediklerini söyleyebiliriz. Mü-

¹³ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-mufehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1945 1364), "kvn", 622-628.

¹⁴ Abdülbâkî, "kvn", 628-629.

¹⁵ Örnek olarak Yûsuf sûresi 26 ve27. Âyetlerde geçen "إِنْ كَانَ" ifadeleri verilebilir. Müfessirlerin bu âyetler yaklaşımları için bkz. Ebu'l-Hasen Muḳâtil b. Suleymân el-Belhî, *Tefsîru Muḳâtil b. Suleymân* (Dâru lhyai't- Turaş, 1423), 2/330; Ebû Ca'fer Muhammed b. et-Ṭaberî, *Câmi'ul-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir - Şâkir Mahmûd Muhammed (Kahire: Müessesetü'r-Risâle, 1420), 16/58-60; Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhû*, thk. 'Abdulcelîl 'Abdûh Şelebî (Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 1408/1988), 3/103; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el- Mâturîdî, *Te'vîlâtü ehli's-Sunne*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426), 6/229; Huseyin b. Mes'ûd el-Ferrâ el-Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullâh en-Nemr vd. (Beyrut: Dâru Tayyibe li'n-Nesri ve't-Tevzî', ts.), 4/234-235; Ebu'l-Kâsım Mahmûd ez- Zemaḫşerî, *el-Keşşâf 'an ḥakâ'iki gâvamizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eḳâvîl fi vücûhi't-te'vîl*, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), 2/458-459; Ebû Abdillâh Muhammed b. Aḫmed el-Enşârî el- Ḳurtubî, *el-Câmi' li-ahḳâmi'l-Kur'ân*, thk. Aḫmed el-Berdûnî, İbrâhîm el-'Itfiyyîş (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mişriyye, ts.), 9/173-174.

¹⁶ Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Sellâm el-Ḳayravânî, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, thk. Hind Şelebî (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1425/2004), 2/814; Ṭaberî, *Câmi'ul-beyân*, 20/511; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhû*, 4/283; Mâturîdî, *Te'vîlâtü ehli's-Sunne*, 8/529; Ebu'l-Leys Naşr b. Muhammed es-Semerḳandî, *Baḫru'l-'ulûm*, thk. Maḫmûd Mataracı (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 3/121; Hammûş b. Muhammed el-Kaysî Mekki b. Ebû Ṭâlib, *el-Hidâye ilâ bulûḡi'n-nihâye fi 'ilmi me'âni'l-Kur'ân ve tefsîrihi ve aḫkâmihi ve cûmelin min fûnûni 'ulûmihi* el-İmârât: Câmîatü's-Şârika, ts.), 9/6024; Zemaḫşerî, *el-Keşşâf*, 4/12; Ebû Muhammed Abdülhak İbn 'Atiyye, *el-Muḫarrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'aziz*, thk. 'Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422), 4/452, 458; Ebû 'Abdillâh Faḫruddîn Muhammed b. Ömer b. Huseyn er-Râzî, *Mefâtiḫu'l-ğayb*, (Beyrut: Dâru lhyai't-Turâşî'l-'Arabî, 1420), 26/293; Ḳurtubî, *el-Câmi' li-ahḳâmi'l-Kur'ân*, 4/267.

fessirlerin faklı yollarla aynı sonuca ulaştıkları bu âyetlere el-İsrâ sûresi 17/108. âyet: وَيَقُولُونَ سُبْحَانَ رَبِّنَا إِنْ كَانَ وَعْدُ رَبِّنَا لَمَفْعُولًا “*Rabbimizin şanı yücedir. Rabbimizin va'di mutlaka gerçekleşecektir'* derler.” örnek verilebilir. Buradaki “إِنْ كَانَ” ifadesine müfessirlerden Mukâtil b. Süleymân (öl. 150/768) ve Yahyâ b. Sellâm (öl. 200/816) “لَقَدْ” manası verip tekit anlamını kastedereklerken¹⁷ Zeccâc (öl. 311/924) ve Mâtürîdî (öl. 333/945), nefiy manası vererek (مَا كَانَ وَعْدُ رَبِّنَا إِلَّا مَفْعُولًا) şeklinde tefsir ederler.¹⁸ Âyetteki olumsuzluğu da “ancak, sadece, yalnız” manasında اِلَّا ile tahsis ederek tekitte bulunurlar. اِنْ'den muhaffef “اِنْ” anlamı veren Alûsî (öl. 1270/1854) ve İbn Âşûr (öl. 1879-1973) gibi müfessirler de aynı şekilde tekit anlamı verirler.¹⁹ Sonuçta bütün bu yaklaşımların hepsi faklı yollardan aynı neticeye ulaşmakta yani hepsi âyete tekit anlamı vermektedirler.²⁰ “اِنْ كَانَ” ifadesinin müennes kalıbında “اِنْ كَانَتْ” şeklinde geçtiği el-Bakara sûresi 2/143. âyette de benzer bir durum söz konusudur. Âyetin ilgili kısmı şöyledir: وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعِ الرَّسُولَ مِمَّنْ وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعِ الرَّسُولَ مِمَّنْ وَنَتَّقِيكَ هَذَى اللَّهِ وَنَتَّقِيكَ هَذَى اللَّهِ وَنَتَّقِيكَ هَذَى اللَّهِ وَنَتَّقِيكَ هَذَى اللَّهِ وَنَتَّقِيكَ هَذَى اللَّهِ وَنَتَّقِيكَ هَذَى اللَّهِ وَنَتَّقِيكَ هَذَى اللَّهِ “Her ne kadar Allah'ın doğru yolu gösterdiği kimselerden başkasına ağır gelse de biz, yönelmekte olduğun ciheti ancak; Resûl'e tabi olanlarla, gerisingeriye dönecekleri ayırt edelim diye kible yaptık” Müfessirlerden kimileri âyette geçen “اِنْ كَانَتْ” ifadesine tekit manası verip “قَدْ كَانَتْ” şeklinde tefsir ederlerken,²¹ kimileri nefiy anlamı vererek “مَا كَانَتْ” şeklinde açıklarlar.²² Basra dil ekolünün görüşünü benimseyen bir başka müfessir grubu da “اِنْ” edatını “اِنْ”den muhaffef (şeddesiz) olarak tekit anlamında alırlar.²³ Bu kullanımın dilde var olup olmadığı noktasındaki filolojik tartışmalar bir tarafa hepsinin

¹⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 2/555; Yahyâ b. Sellâm, *et-Teşârif li-tefsîri'l-Kur'an mimma iştebeheth esmâuhû ve taşarrafeth me'ânih*. thk. Hind Şibli. (b.y.: y.y., 1979), 196.

¹⁸ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an ve i'râbuhû*, 3/264; Mâtürîdî, *Te'vilâtu ehli's-Sunne*, 10/505.

¹⁹ Mahmûd b. 'Abdullâh el-Huseynî el-Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîr el-Kur'âni'l-'Azîm ve's-Seb'u'l-Meşânî*, thk. 'Alî 'Abdubârî 'Atiyye (Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye; Beyrut: y.y., 1415), 8/79; Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru't-Tunusiyye li'n-Nesr, 1984), 15/234.

²⁰ Müfessirlerin bu âyetteki ifade kalıbı olan “اِنْ كَانَ...” şeklindeki kullanımın geçtiği Hicr 14/78. âyetteki (وَإِنْ كَانَ أَصْحَابُ الْأَيْكَةِ لَنَالِيَيْنِ) yaklaşımları burada olduğu gibi faklı olsa da ulaştıkları sonuç tekit manasıdır. Krş. Ebu'l-Hasen el-Mecâsî'î Ahfeş el-Evsat, *Me'âni'l-Kur'an*, thk. Hudâ Mahmûd Karâ'a (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1411), 1/120; Mâtürîdî, *Te'vilâtu ehli's-Sunne*, 6/457; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm eş-Şa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, thk. Heyet (Cidde: y.y., 1436/2015), 15/486; Ebû'l-Hasen 'Alî b. Ahmed b. Muhammed b. 'Alî en-Nisâbü'rî el-Vâhidî, *el-Vasîf fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Heyet (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1415/1994), 3/50; Ebû'l-Muzaffer Manşûr b. Muhammed el-Mervezî es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'an*, thk. Yâsir b. İbrâhîm-Çanim b. 'Abbâs (Riyad: y.y., 1418/1997), 3/147; Ebû Muhammed Abdülhak İbn 'Atiyye, *el-Muḥarreru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1422), 3/371; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420), 6/491; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîr el-Kur'âni'l-'Azîm ve's-Seb'u'l-Meşânî*, 7/318.

²¹ Taḇerî, *Câmi'u'l-beḇân*, 3/165; Ebû'l-Leys es-Semerḇandî, *Baḥru'l-ülüm*, 1/100; Ebû'l-Hasen 'Alî b. Ahmed b. Muhammed b. 'Alî en-Nisâbü'rî el-Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Basîṭ* (b.y.: y.y., 1430), 3/382.

²² Ebû Bekr 'Abdülkâhir b. 'Abdirrahman b. Muhammed el-'Abdülkâhir el-Cürçânî, *Derçu'd-Durer fî Tefsîri'l-Âyi ve's-Şuver*, thk. Velîd b. Ahmed b. Şâlih el-Huseyn, İyâd 'Abdullaṭîf el-Kaysî (İngiltere: y.y., 1429/2008), 1/312; Muhammed b. 'Alî b. Muhammed eş- Şevkânî, *Fethu'l-kadîr* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr- Dâru'l-Kelîmi't-ṭayyib, 1414), 1/175.

²³ Zemaḇşerî, *el-Keşşâf*, 1/200; İbn Atiyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, 1/220; Râzî, *Mefâṭihu'l-gayb*, 4/91; Ḳurtubî, *el-Câmi' li-aḇkâmi'l-Kur'an*, 2/157; Muhammed b. Yûsuf b. Ali, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*. 2/18; Ebu'l-'Abbâs Şihâb ed-Dîn Ahmed b. Yûsuf b. 'Abdiddâim es- Şemin el-Halebî, *ed-Durru'l-Maşîn fî 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrâṭ (Dımaşk: Dâru'l-Qalem, ts.), 5/126; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 2/24.

vardığı nihai anlam tekit manasıdır.

Bu ifadenin geçtiği ve müfessirlerin tercihlerinin kanaatimizce filolojik ve teolojik açıdan mahzurlu şekilde yorumlandığını düşündüğümüz şu âyetlerdir: Hûd sûresi 11/34. âyet: *“Ben size öğüt vermek istesem de, eğer Allah sizi azdırmak istemişse, öğüdüm size fayda vermez”* ile ez-Zuhuf sûresi 43/81. âyettir: *“Ey Muhammed!) De ki: “Eğer Rahmân'ın bir çocuğu olsaydı, ona kulluk edenlerin ilki ben olurum/Rahmân'ın bir çocuğu yoktur. Ben de ona kulluk edenlerin ilkiyim”* Üçüncü âyet ise İbrâhim sûresi 14/46. âyettir: *“Tuzakları yüzünden dağlar yıkılacak değildi/ yıkıldı /yıkılacak olsa bile, [tuzakları Allah katındadır (Allah, onu bilir)]”*

Bu âyetlerden Hûd sûresi 11/34. âyetinin *“Ben size öğüt vermek istesem de, eğer Allah sizi azdırmak istemişse, öğüdüm size fayda vermez”* şekline çevirisi yapıldığında âyette geçen “*إِنْ كَانَ*” ifadesine Ehl-i sünnet tefsirlerinde hidayet ve dalaletin Allah tarafından yaratıldığı ilkesine uygun olarak şart manası verilmiştir. Müfessirler arasında âyette geçen “*يُوعِيكُمْ*” kelimesine farklı anlamlar²⁴ verenler olmakla birlikte konumuz olan “*إِنْ كَانَ*” ifadesinin yorumunda kayda değer herhangi bir fikir ayrılığı yoktur. Ancak Mu'tezile de aynı şekilde söz konusu ifadeye şart anlamı verirken âyeti Ehl-i sünnet'ten farklı olarak hidayet ve dalalet kelimelerine yüklediği anlam çerçevesinde yorumlamıştır. Onlar hidayeti, “yol gösterme, doğru yolu açıklama ve doğru yola çağırma” şeklinde izah ederken dalaleti, “Allah'ın önceden bilerek kâfirin dalalette olduğunu bildirmesi, ‘sapık’ diye adlandırması, dalaletine hükmetmek vb.” manalara hamletmişler ve böylece bu iki eylemi de Allah'a izafe etmemişlerdir.²⁵ Örneğin Zemaşşerî (öl. 538/1144) bu âyete geçen “*إِنْ كَانَ*” ifadesine şart anlamı vererek âyeti şu şekilde tefsir eder: “Eğer Allah kâfirin küfürde ısrar edeceğini bilirse, onu kendi haline bırakır ve iman etmeye zorlamaz. İşte buna ‘azdırma/iğvâ’ ve ‘saptırma/ıdlâl’ denilir. Tıpkı Allah Teâlâ'nın, kulunun tövbe edip güzel bir şekilde cehaletten döneceğini bildiği zaman ona lütfetmesi ve buna ‘doğruyu gösterme’ ve ‘yol gösterme’ denilmesi gibi.”²⁶

²⁴ Bu ifadeye kimi müfessirler “dalalete düşürmek” anlamı verirken kimileri “azap etmek, azabıyla helak etmek” anlamı vermiş kimisi de “dalaletle düşürmek ve helak etmek” ve “azdırma ve saptırma” şeklinde iki anlamı da birden veririler. Bazıları ise “azdırma, saptırma ve helak” şeklinde üç anlamı birden vermişlerdir. Mu'kâtil B. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil B. Süleyman*, 2/20; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 15/305; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an Ve İ'râbuhu*, 3/49; Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehlî's-Sünne*, 6/126; Ebû'l-Leys es-Semerqandî, *Bahru'l-Ulûm*, 2/148; eş-Şa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 14/348; Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye*, 5/3382; İbn 'Atyye, *el-Muharraru'l-Veciz*, 3/167; Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 14/211.

²⁵ Ahmed b. el-Hemedâni Kâdi Abdülcebbar, *Muteşâbihü'l-Kur'an*, thk. Adnân Muhammed Zerzür (Kahire: Dâru't-Turâş, t.s.), 60-69; el-Hâkim Ebî Sa'd el-Muhsin b. Muhammed el-Cüşemî, *er-Risâle fî nâsihati'l-âmmeh*, ed. Cemal eş-Şâmî (b.y.: y.y., 1438), 114-115; el-Hâkim Ebî Sa'd el-Muhsin b. Muhammed el-Cüşemî, *Uyünü'l-mesâil fi'l-usûl*, thk. Ramazan Yıldırım (Kahire: Dâru'l-İhsân, 2018), 131-132. Mu'tezilenin hidayet ve dalalet konusundaki yaklaşımına ilişkin itirazlar konusunda bkz. Esat Sabırlı, “Mu'tezile'nin Kur'an Yorumuna İmam Mâtürîdî'nin Muhalefet Gerekçeleri”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (15 Haziran 2021), 96-99. Yine mezhep temelli diğer Kur'an yorumları için bkz.: Duran Ali Yıldırım, “Mezhep Mensubiyetinin Kur'an Yorumlarındaki Öznelliğe Olan Yansımaları”, *Şarkiyat* 10/4 (Aralık 2018), 1377-1397.

²⁶ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 2/391.

İkinci olarak ele aldığımız ez-Zuhruf sûresi 43/81. âyette ise müfessirlerin yaklaşımı iki temel görüş üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunlardan birinci yoruma göre şart ikincisi ise nefiy manasıdır. “إِنْ كَانَ” ifadesine şart manası verenler şartın dilde şüphe anlamını da içermesi nedeniyle bir takım izahlar yaparak bu ifadenin her kullanıldığı yerde şüphe ifade etmediği, konuşanın kastına bağlı olarak bir şeyin imkânsızlığını mübalağalı bir biçimde ifade etmenin caiz olduğunu nitekim Allah Teâlâ'nın da az ve öz bir biçimde ve ince bir üslupla bunu ifade ettiğini söylemektedirler.²⁷ Söz konusu bu ifadeye şart anlamı verenler devamındaki “فَأَنَا أَوْلُ الْعَابِدِينَ” sözüne “Eğer Rahmân'ın bir çocuğu olsaydı, o çocuğa kulluk edenlerin ilki ben olurum”, “Eğer Rahmân'ın bir çocuğu olsaydı, onun çocuğunun olduğunu kabul ederek ona kulluk edenlerin ilki ben olurum” ve “Eğer Rahmân'ın bir çocuğu olsaydı (ki yoktur), onun çocuğunun olmasının mümkün olmadığını kesin bir şekilde reddederek Allah'a kullukta bulunanların ilki benim” şeklinde farklı manalar vermişlerdir.²⁸

Âyette geçen “إِنْ كَانَ” ifadesine nefiy anlamı verenler ise âyeti لِلرَّحْمَنِ “Rahmanın çocuğu yoktur/olamaz.” şeklinde tefsir etmişler ve bu ifadeyi müstakil bir cümle olarak almışlardır. Devamındaki “فَأَنَا أَوْلُ الْعَابِدِينَ” ifadesini de yeni bir cümle (ibtidaiyye) olarak okumuşlar ve “onu çocuk edinmekten ve onun şanına ve azametine yakışmayan her şeyden onu münezzeh kılarak ona kulluk edenlerin ilki benim” şeklinde anlam vermişlerdir. Şinkitî (öl. 1907-1974) nefiy anlamını tercih ederek âyetin devamına yukarıdaki manayı vermenin en uygun olduğunu söyledikten sonra neden nefiy anlamını tercih ettiğine dair “Her ne kadar saygın âlimlerden oluşan bir topluluk bu âyette şartıye manası olduğunu söylese de Kur'an'ın kendisi ile indiği Arapça'nın konulmuş kuralları açısından şart anlamının sahih olması mümkün değildir.” dedikten sonra âyetteki “إِنْ كَانَ” ifadesine şart manası verilemeyeceğini detaylı olarak dört gerekçeyle şu şekilde anlatır:²⁹

1-Nefiy anlamının Arapça'da kullanılan açık, bilinen ve şüphe anlamı da taşımayan bir anlam olması ve şartın şüphe ifade etmesi,

2-Kur'an'ın Allah'ın çocuğu olmadığını ifade eden ve bu konuda ileri sürülen iddiaları kesin olarak reddeden diğer âyetlerin var oluşu,

3-Dilsel açıdan şart ve cevabı arasında bir bağın var olma gerekliliği ve bunun âyetin yorumunda anlam açısından uygun düşmemesi

4-Kur'an'da imkânsız ve faraziye olan şeylerde bu manayı ifade eden “لَوْ” şart edatının diğer pek çok âyette kullanılması.

Allah Teâlâ'nın çocuk edinmediğini ifade eden söz konusu bu âyete yaklaşımlara baktığımızda müfessirlerin çoğunluğunun şart manası verdiğini ve bunu

²⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 21/651; Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 4/265/266; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 16/119; Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azim*, thk. Sâmi b. Muhammed Selâme (Riyâd: Dâru Taybe li'n-Neşr, 1420), 7/85. Söz konusu âyete şart manası veren diğer bazı müfessirler şunlardır: İbn Kuteybe, *Te'vilu Muşkili'l-Kur'an*, 217; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an ve İ'râbuhu*, 4/420; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Basîf*, 20/79; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 27/645-647; Muhammed b. Yûsuf b. Ali, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 9/389-390; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 25/265.

²⁸ Muhammed el-Emin eş-Şinkitî, *Edvâ'ü'l-beyân fi izâhi'l-Kur'an bi'l-Kur'an* (Beirut: Dâru'l-Fikr Li't-Tabâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1415), 7/307.

²⁹ Şinkitî, *Edvâ'ü'l-beyân fi izâhi'l-Kur'an bi'l-Kur'an*, 7/308-328.

da dilde var olan bir kullanım olduğunu, şart edatı olmasının illaki şüphe anlamı taşımaması gerektirmediğini aksine bunun dilde bir şeyin imkânsızlığını anlatmada kullanılan mübalağalı bir üslup olduğunu söyledikleri görülmektedir. Diğer taraftan nefiy manası verenlerin yaklaşımlarının da aynı amaca matuf olduğu görülmektedir. Zira onlar da Allah'ın evlat edinmesinin imkânsızlığını kesin bir şekilde ifade etmek için bu anlamı verdiklerini söylemişler ve şart manası verenlerin "إِنَّ" edatının nefiy manasına gelmediği yönündeki yaklaşımlarına itiraz ederek bu konuda diğer Kur'an âyetlerinden delil getirmişlerdir. Bunun yanı sıra İbn Abbâs (öl. 68/687-88), Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) ve Süddî'den (öl. 127/745) gelen daha önce yukarıda da zikrettiğimiz rivayette³⁰ nefiy manasına alınan âyetler arasında bu âyetin de var olduğu gerçeğini dikkate aldığımızda nefiy anlamı verenlerin de en az diğerleri kadar isabet ettiğini hatta şart anlamına tercih edilebilir olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte nefiy anlamının dilde var olup olmadığı tartışmaları bir tarafa bırakılırsa her iki görüş de netice de Allah'ın evlat edinmekten münezzeh olduğunu tekitli ve mübalağalı bir şekilde ifade etmeyi amaçladığından neticede aynı sonuca varmaktadır.

Üçüncü âyet olan İbrâhim sûresi 14/46. âyete gelince bu âyetin yorumuna yaklaşımlar nefiy (ما) manası verenler, "إِنَّ"nin, muhaffef yani şeddesiz olup tekit ifade ettiğini söyleyenler, bir de şart manasına geldiğini ileri sürenler şeklinde üç yaklaşım etrafında şekillenmektedir.³¹ Müfessirlerin çoğunluğu nefiy anlamı (ما) vermiş ve âyeti "وَمَا كَانَ مَكْرَهُمْ لِيُزُولَ مِنْهُ الْجِبَالُ" (onların tuzakları dağları yüzünden dağlar yıkılacak değildi) şeklinde tefsir ederek onların tuzaklarının zayıf ve güçsüz olduğu anlamını vermek isterler.³² Bu yaklaşımı benimseyenler âyetteki lââmı da "lâmul-cuhûd" yani "inkâr lamı" olarak alırlar. Abdullah b. Mes'ûd'un (öl. 32/652-53) da "وَمَا كَانَ مَكْرَهُمْ" şeklinde bu tefsir edilen biçimde okuduğu adı geçen müfessirlerce nakledilmektedir. İbn Mes'ûd'un söz konusu okuyuşu bu görüşü teyit eden bir delil niteliğindedir. Ayrıca Hasan-ı Basrî'den yukarıda Kur'an'da beş yerde geçen "إِنَّ" edatının nefiy (ما) manasında kullanıldığına dair nakledilen rivayette bu âyetin yer alması bu yaklaşımı destekleyen bir başka delildir.

"إِنَّ" muhaffef yani şeddesiz olduğu görüşünü benimseyerek haberin başında gelen "lâm" harfinin de lâmu'l-fârîka (nefiy ile muhaffefenin arasını ayıran ve tekit anlamına gelen lâm) olduğu ya da "için, ...sın diye (حَى) vb." manasına gelen lâm

³⁰ Krş.: Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'an*, 16/119.

³¹ Ebû Hafş Sirâc ed-Dîn 'Omar b. 'Alî b. 'Âdil el-Ĥanbelî ed-Dimeşkî en-Nu'mânî İbn 'Âdil, *el-Lubâb fi 'Ulûmî'l-Kitâb*, thk. 'Âdil Aĥmed 'Abdulmevcûd, 'Alî Muĥammed Mu'avviĥ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998), 11/413.

³² Yahyâ b. Sellâm, *et-Teşârif li-Tefsîri'l-Kur'an mimma İštebehet Esmâuhu ve Taşarrafet Me'ânih*, 209; Ebû Zekeriyâ Yahyâ el-Ferrâ, *Me'ânî'l-Kur'an*, thk. Ahmed Yusuf en-Necati vd. (Mısır: Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, ts.), 2/79; Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Muşennâ et-Teymî el-Başrî Ma'mer b. el-Muşennâ, *Mecâzu'l-Kur'an*, thk. Muĥammed Fuâd Sezgin (Kahire: y.y., 1381/1961), 1/345, 2/156; Ebû Bekr 'Abdurrezzâk b. Hemmâm es-Şan'ânî 'Abdurrezzâk, *Tefsîru 'Abdurrezzâk*, thk. Maĥmûd Muĥammed 'Abduh (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1999), 2/247-248; Ebû Muĥammed İşhak el-Bustî, *Tefsîru İşhak el-Bustî* (Medine: y.y., 1413-1416/1992-1995), 1/296; Ĥaberî, *Câmi'ul-beyân*, 17/42; Zeccâc, *Me'ânî'l-Kur'an ve l'râbuhu*, 3/166-167.

olduğu yönündeki görüşü benimseyen müfessirler de vardır.³³ Bunlara göre ise âyette “*muhakkak ki dağlar onların tuzakları yüzünden yok olurdu*” şeklinde müşriklerin tuzaklarının büyüklüğünü ifade eden bir anlam vardır.³⁴

Kisâî (öl. 189/805) ve onun gibi okuyan âlimler de âyette geçen “لِتَرْوُلَ” kelimesini baştaki lâmi fethalı sondaki lâmi da merfû‘ olarak “وَإِنْ كَانَ مَكْرَهُمْ لَتَرْوُلَ مِنْهُ الْجِبَالُ” şeklinde okumuş Hz. Ömer, Hz. Ali ve Abdullah b. Mes’ûd’un okuyuşu olan وَإِنْ كَانَ مَكْرَهُمْ لَتَرْوُلَ مِنْهُ الْجِبَالُ “*tuzakları o kadar şiddetlendi ki sonunda dağlar yıkıldı*” ya da “*onların tuzakları yüzünden neredeyse dağlar yıkılacaktı*” şeklinde âyeti tevil etmişlerdir.³⁵ Bu görüşü ileri sürenler de âyetteki “لِتَرْوُلَ” harfini “لِتَرْوُلَ”den muhaffef (in) yani seddesiz olarak okumuşlar kelimenin başındaki lâmi da (قَدْ) manasına tekit lâmi olarak almışlardır.³⁶ Bu okuyuşa göre dağların yıkılması hakiki manada alınmıştır. Tıpkı Meryem sûresi 19/90 ve 91. âyetlerde³⁷ olduğu gibi. Taberî (öl. 310/1143) bu kıraatin Mushaf’a ve üzerinde icma edilen kıraate aykırı olduğunu söyleyerek eleştirir ve doğru olmadığını söyler.³⁸ Zira bu okuyuşa göre kelimenin başındaki lâmi, tekit (قَدْ) manasına gelir ki aklen eğer tekit manası verilirse bu dağların yıkılıp yerlerinde kalmamış olması gerekir. Eğer şu anda oldukları gibi yerlerinde sabitlerse o zaman da yıkılmadıklarının ortaya çıktığını söyleyerek bu mananın doğru olmama gerekçesini ortaya koyar.³⁹ Mukâtil ve Semerkandî (öl. 373/983) de Taberî’nin eleştirdiği bu görüşü benimseyen müfessirler arasındadır.⁴⁰ Âyette geçen “لِتَرْوُلَ” edatına şart manasına veren Zemaşşerî ise âyete “*Tuzakları, dağları oynatacak güçte bile olsa*” yani “*çok büyük, çok şiddetli dahi olsa*” manası vermektedir.⁴¹

Ele aldığımız bu âyete yaklaşımlara bakıldığında âyette geçen “لِتَرْوُلَ” edatına nefiy manası veren ve devamını “لِتَرْوُلَ” şeklinde okuyan çoğunluğun görüşünün di-

³³ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 2/565; İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-‘azîz*, 3/346; Muhammed b. Yûsuf b. Ali, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 6/455.

³⁴ Abdurrahmân b. İshâk el-Bağdâdî en-Nihâvendî ez-Zeccâcî, *el-Lâmât*, thk. Mâzin el-Mübârek (Dîmeşk: Dâru'l-Fıkr, 1405), 160.

³⁵ Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 17/40-42; Ali b. Muhammed b. Habib el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-‘uyûn*, thk. İbn Abdülmaksûd es- b. Abdurrahîm Seyyid (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.s.), 3/143; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Ḥuḍayrî es-Süyûtî, *ed-Durru'l-Menşûr* (Beyrut: y.y., ts.), 5/54.

³⁶ Ebü Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib el-Kaysî Mekki b. Ebî Tâlib, *Müşkilü'l-irrâbi'l-Ḳur’ân*, thk. Hâtim Sâlih ed-Ḍamin (Beyrut: Mu’essesetu’r-Risâle, 1405/1984), 1/407; Ebü'l-Kâsım ‘Abdurrahman b. İsmail el-Makdisî ed-Dimeşkî Ebü Şâme, *İbrâzu'l-Me’ânî min Ḥirzi'l-Emânî* (b.y.: y.y., ts.), 553.

³⁷ {تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَنْصَرِفُونَ مِنْهُ وَيَتَشَقَّقُ الْأَرْضُ وَتَحْرُ الْجِبَالُ هَذَا، أَنْ دَعَا لِلرَّحْمَنِ وَلَكَذَا} “*Rahman’a çocuk isnat etmelerinden dolayı neredeyse gökler parçalanacak, yer yarılacak, dağlar yıkılıp çökecektir!*”

³⁸ İbn Mücâhid Kisâî’nin bu okuyuşunu mütevâtir kıraatler arasında zikreder. Bkz. Ahmed b. Müsâ b. el-‘Abbâs et-Temîmî Ebü Bekir el-Bağdâdî İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb’a fi’l-Ḳirâ’ât*, thk. Şevkî Ḍayf (Mısır: y.y., 1400), 363.

³⁹ Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 17/40-42.

⁴⁰ Mukâtil b. Suleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Suleymân*, 2/411; Ebü'l-Leys es-Semerḳandî, *Baḥru'l-‘Ulüm*, 2/479.

⁴¹ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 2/565-566. Her ne kadar Semin halebi ve İbn Âdil Zemaşşerî’nin muhaffefe manasında olduğunu söylediğini aktarsalar da kanaatimize göre o, âyette geçen “لِتَرْوُلَ” edatını şart manasına almıştır. Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-Maşûn fi ‘Ulûmi’l-Kitâbi’l-Meknûn*, 7/126; İbn ‘Âdil, *el-Lubâb fi ‘Ulûmi’l-Kitâb*, 11/412. Nitekim Tibî de hâşiyesinde Zemaşşerî’nin şart manası verdiğini ifade etmiştir. Krş.: Ebü Muhammed Ḥuseyn b. ‘Abdullah et-Tîbî, *Futūḥu’l-Ġayb fi’l-Keşfi ‘ân Ḳinâ’i’r-Rayb*, thk. İyâd Muhammed el-Ġüc (b.y.: y.y., 1434/2013), 8/63.

ğer yaklaşımlara göre daha doğru olduğu kanaatini taşımaktayız. Çünkü hem bu okuyuşu destekleyen Abdullah b. Me'sûd kıraati hem de bu âyette geçen "إِنَّ" edatını nefiy anlamına tevîl eden Hasan-ı Basrî'den gelen rivayeti ve âyetin bağlamında bu ifadenin öncesinde yer alan "onların tuzakları Allah'ın bilgisindedir" ve âyetin sonunda yer alan "Allah vadinden dönmez" ifadesinin yer alması onların tuzaklarının geçersiz olduğunu ifade etmektedir. Bunu dikkate aldığımızda da nefiy manasının bağlama daha uygun düştüğünü dolayısıyla da tercih edilebileceğini söylemek mümkündür.

2.2. "إِنَّ كَأْتُوا" İfadesinin Geçtiği Âyetlerin Yorumuna Müfessirlerin Yaklaşımları ve Bunların Değerlendirilmesi

Kur'an-ı Kerim'de 11 âyette geçen⁴² bu ifadenin geçtiği âyetlere bakıldığında iki âyet dışındaki âyetlerde kayda değer herhangi bir fikir ayrılığı olmadığı ve müfessirlerin "إِنَّ كَأْتُوا" ifadesini şart manası vererek âyetleri bağlamlarına uygun anlamlara tefsir ettiklerini söylemek mümkündür. Bunların dışındaki iki âyet ise "وَإِنَّ كَأْتُوا مِنْ قَبْلِ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ" ifadesinin farklı bağlamlarda olmak üzere iki defa geçtiği Âl-i İmrân 3/164 ve el-Cuma 62/2. âyetlerdir.

Bu âyetlerden Âl-i İmrân sûresi 3/164 ve el-Cuma sûresi 62/2. âyetlerdeki söz konusu ifadeye müfessirler üç farklı anlam vermişlerdir. Bunlar da tıpkı "إِنَّ...كَانَ" şeklindeki kullanımın geçtiği yukarıda yer verdiğimiz "إِنَّ كَأْتُوا" ve "إِنَّ كَأْتُوا" ifadelerinin geçtiği âyetlerdeki gibi dört anlamdır. Bu anlamlar şart manası, nefiy manası, "إِنَّ"nin muhaffef olması ve قد manasıdır. Söz konusu ifadeye nefiy manası verenler lâm yerine getirdikleri "لا" ile kasr yaparak yine tekit anlamı verirler ve âyet "وَإِنَّ كَأْتُوا مِنْ قَبْلِ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ" "onlar geçmişte dalaletten başka bir durumda değillerdi" şeklinde açıklarlar.⁴³ "قد" manası verenler ise yine tekit manası verip "وَإِنَّ كَأْتُوا مِنْ قَبْلِ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ" "onlar kesinlikle geçmişte dalalette/sapıklık içindeydiler" şeklinde âyeti tefsir ederken⁴⁴ "إِنَّ"i muhaffef olarak alanlar ise yine tekit manasını vermişler ve "وَإِنَّ كَأْتُوا مِنْ قَبْلِ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ" "onlar geçmişte kesinlikle senin daha büyüğünü görmediğin bir sapıklık/dalalet içindeydiler" şeklinde âyeti açıklamışlardır.⁴⁵ Bu farklı görüşleri ileri süren müfessirlerden bazıları dilsel açıdan diğerlerinin kullanımına itiraz edip dilin felsefesi ve tekniği bakımından diğer manaların imkânına itirazda bulunmalarını ve bu konudaki tartışmaları bir tarafa koyarsak neticede hep-

⁴² Abdalbâkî, "kvn", 629-632.

⁴³ Vâhîdî, *et-Tefsîru'l-Basîṭ*, 6/150-151, 21/446; Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 1/376; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muḥammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fi 'İlmi't-Tefsîr*, thk. 'Abdurrezzâk el-Mehdî (Beyrut: y.y., 1422/2001), 4/281.

⁴⁴ Muḳâtil b. Suleymân, *Tefsîru Muḳâtil b. Suleymân*, 4/325; Ṭaberî, *Câmi'u'l-beyân*, 23/373; Ebû'l-Leys es-Semerḳandî, *Baḥru'l-'Ulûm*, 1/262, 3/447; Mekki b. Ebû Ṭâlib, *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye*, 12/7456; Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmî'l-Kur'ân*, 3/164.

⁴⁵ Zemaḥşerî, *el-Keşşâf*, 1/436, 4/530; Nâsirüddîn Ebû Saîd el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*, thk. Muḥammed Abdurrahman el-Mar'asîlî (Beyrut: Dâru lhyâi't-Turâşî'l-Arabî, 1418), 2/46; İbn 'Adîl, *el-Lubâb fi 'Ulûmî'l-Kitâb*, 6/35; Muḥammed b. Yûsuf b. Ali, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 3/418; İsmâ'îl Ḥaḳḳî b. Muştafâ el-İstânbûlî el-Ḥanefî el-Ḥalvetî İsmâ'îl Ḥaḳḳî Bursevî, *Rûḥu'l-Beyân* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 2/120, 9/515; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 1/453; Âlûsî, *Rûḥu'l-Me'ânî fi Tefsîr el-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'u'l-Meşânî*, 14/289; İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 28/210.

sinin ulaştığı sonuç, benzer kalıbın kullanıldığı “إِنْ كَانَتْ” ve “إِنْ كُنْتَا” ifadelerinin geçtiği âyetlerdeki sonuçta olduğu gibi hepsinin tekit manası olduğudur. Nitekim Ferrâ’ el-Begavî (öl. 516/1122) Âl-i İmrân sûresinde bu ifadeye “فَدَّ” manası verirken el-Cuma sûresinde aynı ifadeyi “وَمَا كَانُوا مِنْ قَبْلُ إِلَّا فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ” şeklinde tefsir ederek âyete nefiy anlamı vermiştir.⁴⁶ Ebû Hafs en-Neseff’de (öl. 537/1143) aynı benzer bir yaklaşımla her iki âyetin geçtiği yerlerde قد veya nefiy anlamı olduğunu ifade etmiştir.⁴⁷

2.3. “إِنْ كُنْتَا” İfadesinin Geçtiği Âyetlerin Yorumuna Müfessirlerin Yaklaşımları ve Bunların Değerlendirilmesi

Kur’an’da on dört âyette on beş defa geçen⁴⁸ bu ifadenin geçtiği yerlere baktığımızda söz konusu ifadenin geçtiği yerlerin tamamına yakınında inkârcıların kendi peygamberlerinin nübüvvetine karşı çıkarken onunla kurdukları diyalog esnasında peygamberlerine “eğer peygamberliğinde doğru sözlülerden isen bize apaçık bir delil-mucize getir”⁴⁹ “bize melekleri getir”⁵⁰ “vaat ettiğin azabı getir”⁵¹ “gökten üzerimize azap yağdır”⁵² şeklindeki hitaplarında karşımıza çıkarken bir âyette de Meryem’in kendisine insan şeklinde temessül eden meleğe eğer Allah’tan korkan bir kimseyse kendisine yaklaşmamasını isterken kullanılmıştır.⁵³

“إِنْ كُنْتَا” ifadesinin geçtiği âyetlerin çoğunda diğer fiil formlarında geçen âyetlerde olduğu gibi müfessirlerin bu ifadenin yorumunda herhangi bir fikir ayrılığına sahip olmadıkları ve söz konusu ifadeye şart anlamı verdiklerini görmekteyiz. Söz konusu bu âyetlerin kahir ekseriyeti inkârcıların peygamberleriyle yaşadıkları diyaloglarda peygamberlerinin kendilerini inanmaya davet ettiği bağlamlarda gelmiştir. Peygamberleri onlara inanmazlarsa Allah’ın azabının kendilerine geleceğini söylemesinin ardından onların peygamberlerinden “gerçekten kendisi peygamberse veya doğru sözlülerden ise vadettiği azabı kendilerine getirmesini” istedikleri dile getirilirken “إِنْ كُنْتَا” ifadesi şart anlamında kullanılmıştır.⁵⁴ Ancak bu ifade kalıbının geçtiği bir âyet vardır ki bu âyet diğer âyetlerin aksine yorumunda müfessirlerin filolojik ve teolojik açıdan ikilemde kaldığı yaklaşımların karşımıza çıktığı Yûnus sûresi 10/94. âyettir: فَإِنْ كُنْتَ فِي شَكٍّ مِمَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ فَاسْأَلِ الَّذِينَ يُبَيِّنُونَ لَكَ الْقُرْآنَ فَإِنْ كُنْتَ فِي شَكٍّ مِمَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ فَاسْأَلِ الَّذِينَ يُبَيِّنُونَ لَكَ الْقُرْآنَ فَإِنْ كُنْتَ فِي شَكٍّ مِمَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ فَاسْأَلِ الَّذِينَ يُبَيِّنُونَ لَكَ الْقُرْآنَ Eğer sana indirdiğimiz şeyden şüp-

⁴⁶ Beğavî, *Me’âlimu’t-tenzil*, 2/129, 8/111.

⁴⁷ Necmuddîn Omer Neseffî, *et-Tefsîr fi’t-Tefsîr*, thk. Mâhir Edîb Habûş (İstanbul: Dâru’l-Lubâb li’-Dirâsât, 1440/2019), 14/417.

⁴⁸ Abdalbâkî, “kvn”, 633.

⁴⁹ el-A’râf 7/106; eş-Şu’arâ 26/31, 154

⁵⁰ el-Hicr 14/7

⁵¹ el-A’râf 7/70, 77; Hüd 11/3; el-Ankebût 29/29; el-Ahkâf 46/22.

⁵² eş-Şu’arâ 26/187.

⁵³ Meryem 19/18.

⁵⁴ Bkz: Mukâtil b. Suleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Suleymân*, 1/47, 2/280; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 10/301, 12/387; Mâtürîdî, *Te’vilâtu Ehli’s-Sünne*, 4/483, 6/126; Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 14/307, 17/341; Şevkânî, *Fethu’l-kadir*, 2/559-560; 6/251 (el-A’râf 7/77 ve Hüd 11/32. âyetler).

he içinde isen, senden önce Kitab'ı (Tevrat'ı) okuyanlara sor. Andolsun ki, sana Rabbinden hak gelmiştir. O hâlde, sakın şüphe edenlerden olma!" Bu âyetin yorumunda müfessirler farklı yaklaşımlar ortaya koymuşlardır. Temelde bu âyetteki "إِنَّ" edatına iki mana verilmiştir. Birincisi şart manası diğeri de nefiy (ما) manasıdır. Müfessirlerin çoğunluğu bu âyette geçen "إِنَّ" edatına şart manası vererek âyeti tefsir etmişlerdir. Ancak şart manası verenler kendi içerisinde âyetteki hitabın ve onun muhatabının kim olduğu konusunda farklı yaklaşımlar ortaya koymuşlardır. Zeccâc bu konudaki görüşleri üç maddede özetler. Ona göre şart manasında alanlar hitabın peygambere, muradın ise onun dışındakiler olduğunu söyleyenler, Allah'ın ondan şüphe etmediğini bildiği halde hitabın peygambere olduğunu söyleyenler ve üçüncü görüşü olarak da âyetteki "إِنَّ" edatına "مَا كُنْتَ فِي شَكٍّ" (*Ey peygamber*) sen sana indirdiğimiz şeyde şüpheye düşmedin/sen şüphe içinde değilsin" şeklinde nefiy yani olumsuzluk manası verenlerdir ki o, bunun da caiz olduğu söyler. Zeccâc'dan sonra Zemaşerî, Tabersî ve Râzî gibi bazı müfessirler bu taksimatı biraz daha detaylandırırsalar da bunlar sonuçta iki temel yaklaşım olan şart manası verenler ve nefiy manası verenlerdir. Şart manası verenler ise hitabın kime muhatabın da kim olduğu noktasında birbirinden farklı yaklaşımlar ortaya koymuşlardır. Zemaşerî şart manasına alındığında hitabın da muhatabın da peygamber olduğu, hitabın peygambere muradın ümmeti olduğu üçüncü olarak da hitabın bütün şüpheye düşenlere olduğunu söyleyenler olduğunu aktarır.⁵⁵ Tabersî (öl. 548/1154) benzer bir tasnifi Zeccâc'dan naklederek kendisi bir dördüncüsünü eklerken⁵⁶ Râzî (öl. 606/1210) ise şart ya da nefiy manası verenler şeklinde bir ayrıma gitmeden hitabın kime olduğu konusunda ihtilaf olduğunu söyleyerek bu konudaki yaklaşımları yedi maddede özetler. Bunlardan birisi nefiy manası verenler diğerleri ise şart manası verenlerin hitabın kime muradın da kim olduğu konusundaki farklı yaklaşımlarıdır.⁵⁷

Örnek olarak ele aldığımız bu âyette geçen "إِنَّ" edatına şart manası verenlerden hitabın peygambere olduğu kastın ise onun dışındakiler olduğunu söyleyenler, müfessirlerin çoğunluğunu oluşturmaktadır. Bu görüşü savunanların temel dayanakları bu âyetin devamındaki 104. âyettir: قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ كُنْتُمْ فِي شَكٍّ مِنْ دِينِي فَلَا أَعْبُدُ الَّذِينَ تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِذَا طَلَقْتُمُ النِّسَاءَ إِذَا طَلَقْتُمُ النِّسَاءَ "De ki: "Ey insanlar, eğer benim dinimden herhangi bir şüphede iseniz, bilin ki ben, Allah'ı bırakıp da sizin taptıklarınıza tapmam" Bu âyette yer alan "Ey insanlar" hitabı bu âyette kastedilenin de bunlar olduğuna işaret eder. Bunun dışındaki diğer dayanakları ise et-Talak sûresi 65/1. âyettir: يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَقْتُمُ النِّسَاءَ "Ey peygamber! Kadınları boşamak istediğinizde, onları iddetlerini dik-

⁵⁵ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 2/370-371.

⁵⁶ Ebü Ali el-Fadl b. el-Hasen et-Tabersî, *Mecme'ul-beyân fî tefsiri'l-Kur'an* (Beirut: Dâru'l-Murtazâ, 1427), 5/173-174.

⁵⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 17/300-302.

kate olarak (*temizlik hâlinde*) boşayın.” Bu âyette hitap peygambere olduğu halde devamında (طَلَّعْتُمْ “boşarsanız”) şeklinde çoğul sıyga kullanılmıştır. Bu konuda delil getirdikleri bir başka âyet de el-Ahzâb sûresi 33/1. âyettir: يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ *“Ey Peygamber! Allah’a karşı gelmekten sakın. Kâfirlere ve münafıklara itaat etme”*. Bu âyette de hitap peygambere iken âyetin devamındaki âyetin sonu çoğul sıyga ile bitmiş ve وَاللَّهُ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا *“Şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır”* buyrulmuştur. Bu görüşü savunanların getirdiği delillerden birisi de Hasan-ı Basrî, Katâde (öl. 117/735) ve Sa’ûd b. Cübeyr’den (öl. 94/713 [?]) Hz. Peygamber’in bu âyet nazil olduğunda *“Ne şüphe ediyorum ne de soru sorarım! Aksine, onun hak olduğuna şahidim!”* buyurduğu rivayettir. Bu görüştekilerin bir başka delili de bunun Arapça’da *إِيَّاكَ أَغْنِي، واسمعي يا جارية* (Kızım sana söylerim sen dinle hizmetçim) şeklinde tıpkı Türkçe’deki “Kızım sana söylüyorum; gelinim sen anla” sözündeki gibi dilde kullanılan bir üslup olan ta’rîz sanatı (laf dokundurma, taşlama) yani birisini söyleyip başkasını kastetme olduğunu söylemişlerdir. Nitekim İbn Kuteybe (öl. 276/889) bu âyeti *Te’vil’i Muşkili’l-Kur’an*’da “ta’rîz” başlığı altında ele almıştır.⁵⁸ Böylece bu görüş sahipleri gerek âyetler gerekse bu konuda Hz. Peygamber’den gelen rivayetler ve dilde kullanımının olduğunu ileri sürerek her ne kadar hitap peygambere olsa da kastın onun dışındaki şüpheciler olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Âyetteki “إِنَّ” edatına şart manası vererek hitabın da muhatabın da peygamber olduğunu ileri süren Mukâtil, Ferrâ, Taberî vb. müfessirler ise âyette şart manası olmasının peygamberin kendisine indirilenden şüphe ettiği anlamına gelmediği gibi Allah’ın onun kendisine indirilenden şüphe etmediğini bildiği halde bu şekilde hitapta bulunduğunu çünkü bunun Arapların *إِنَّ كُنْتُ عَبْدِي فَاسْمَعُ وَأَطِعُ* (Benim kölemsen beni dinle ve bana itaat et) ve *إِنَّ كُنْتُ مَمْلُوكِي فَانْتَهَ إِلَى أَمْرِي* (Benim kölemsen emrimi yerine getir) vb. kullanımında var olan bir üslup olduğunu Kur’an’ın da onların diliyle indiği için bu üslubu kullandığını söylemişlerdir.⁵⁹ Zemahşerî, Hz. Peygamber’e bu şekilde hitapta bulunulmasının onu şüpheyle nitelemek değil, Ehl-i Kitap âlimlerini Peygamber’e indirilen kitabın sıhhatini kesin bir şekilde biliyor olmakla nitelemek olduğunu söyler. O ayrıca bu hitabın Hz. Peygamber’e tıpkı *“O halde sakın kâfirlere arka çıkma. Allah’ın âyetleri sana indirildikten sonra, sakın seni bu âyetlerden alıkoymasınlar!”*⁶⁰ âyetinde olduğu gibi teşvik etmek ve heyecan vermek için olabileceği gibi onu desteklemek ve korumak için de olabileceğini söy-

⁵⁸ İbn Kuteybe, *Te’vilü Muşkili’l-Kur’an*, 167; Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’an ve İrâbuhu*, 3/32-33; Ebû’l-Leys es-Semerikandî, *Bahrü’l-Ulûm*, 2/132; es-Şa’lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân*, 14/285; Vâhidî, *el-Vasîf fi Tefsiri’l-Kur’âni’l-Mecîd*, 2/559, 3/344; Neseî, *et-Teysîr fi’t-Tefsîr*, 8/130; *el-Muharrerü’l-vecîz fi tefsiri’l-kitâbi’l-‘azîz*, 3/142; Tabersî, *Mecme’ul-beyân*, 5/173-174; İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr fi ‘İlmi’t-Tefsîr*, 2/350.

⁵⁹ Mukâtil b. Suleymân, *Tefsiru Mukâtil b. Suleymân*, 2/248; Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’an*, 1/479; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 15/202-203.

⁶⁰ el-Kasas 28/86-87.

ler. Bu yaklaşımı teyit etmek için yukarıda zikrettiğimiz Hz. Peygamber'in "Ne şüphede ediyorum ne de soru sorarım! Aksine, onun hak olduğuna şahidim!" sözüyle İbn Abbâs'tan [v. 68/688] da "Hayır! Vallahi! O, ne bir an için olsun şüphe etti ne de herhangi bir kimseye soru sordu." şeklindeki rivayeti nakleder.⁶¹

Nefiy manası verenlerin yaklaşımına bakıldığında âyetin hitabı Hz. Peygamber'e olduğu gibi muradı da odur. Bu manaya göre âyetin anlamı ise "sen şüphe içinde değilsin ki sorasın." şeklindedir; yani "biz sana; sormanı, şüphe içinde bulunduğun için emretmiyoruz; Hz. İbrahim'in ölümlerini diriltiğini görmekle güveni arttığı gibi, senin de güvenin artsın diye emrediyoruz" şeklinde âyeti yorumlamışlardır.⁶² İbn Hazm (öl. 456/1064) bu âyette geçen "ؤ" edatına şart manası verilemeyeceğini aksi takdirde âyetin "ben sizi çağırdığım ve kendisi konusunda sizinle mücadele ettiğim din hakkında kesin bilgiye sahip değilim ve şüphe içindeyim" manasına geleceğini bunun da anlama ve kavrama yeteneği olan birisinin kabul edeceği bir şey olmadığını ifade ederek âyette geçen "ؤ" edatına nefiy anlamı verir. Bu anlama göre de onun şüphe olmayıp yakîn üzere olduğunun teyidi için kendisinin Allah'ın nebisi ve resûlü olduğunu kendilerine gönderilen Tevrat ve İncil'den öğrenen ve bu konuda kendisi gibi şüphe içinde olmayan Ehl-i kitaptan inanan kimselelere sormasını emretmektedir. Daha sonra da bu görüşü savunanların "ؤ" edatının nefiy anlamına geldiğine dair delil getirdiği âyetleri zikreder.⁶³

Hitabın Hz. Peygamber'e olduğu konusunda âlimlerin neredeyse ittifak ettiklerini ancak muradın kim olduğu konusunda da cumhurun peygamber dışındaki bütün şüpheciler olduğunu söylediği bu âyette yaklaşımlardan iki tanesi yani âyette geçen "ؤ" edatını şart manasına alarak hitabın Hz. Peygambere olduğunu muradın da onun dışındakiler olduğunu söyleyen ve âyetin devamındaki çoğul ifadeleri ve bu konudaki Kur'an'da yer alan benzer âyetleri delil getirmeleri isabetli bir yaklaşımdır. Ancak bu izahın söz konusu âyeti okuyan birisinin ilk planda Hz. Peygamber'in kendisinin çağırdığı bir dinde şüpheye düştüğü algısını zihninde oluşturacak bir yanlış anlamayı yeterince gideremediğini de belirtmek isteriz. Âyetteki "ؤ" edatına nefiy manası vererek "sen, sana indirdiğimiz şeylerde şüphe etmedin" diyerek baştan bu olumsuz algının önünü kapatan İbn Hazm ve onun gibi düşünenlerin görüşlerinin de gerek bu açıdan gerekse Hasan-ı Basrî'den bu âyetin de içinde olduğu Kur'an'da geçen "ؤ" edatının beş âyette nefiy manasına geldiğini söyleyen rivayete uygun düşmesi bakımından kayda değer bir yaklaşım olduğunu düşünüyoruz.

⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/370-371.

⁶² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/371; Tabersî, *Mecme'ul-beyân*, 5/173-174; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 17/302.

⁶³ Ebû Muhammed 'Alî b. Ahmed el-Endelusî İbn Hazm, *Resâilu İbn Hazm*, thk. İhsân 'Abbâs (Beyrut: el-Muessesetu'l-'Arabiyye, 1980), 3/53-54; Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Sa'îd İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal* (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, t.s.), 4/20.

2.4. “إِنْ كُنَّا” İfadesinin Geçtiği Âyetlerin Yorumuna Müfessirlerin Yaklaşımları ve Bunların Değerlendirmesi

“إِنْ كُنَّا” ifadesi Kur'an'ın farklı yerlerinde değişik bağlamlarda sekiz âyette⁶⁴ geçmektedir. Bu ifadenin geçtiği âyetlerin ele aldığı konulara bakıldığında bazı âyetler istisna edilirse çoğunlukla konuyla ilgili diğer ifadelerin anlamlandırılması üzerinde ciddi bir ilmi tartışma bulunmamakta ve müfessirlerin “إِنْ” edatının geçtiği bu âyetlerde söz konusu edata dildeki anlamlarından birisini verdikleri ve âyeti bu şekilde tevیل ettikleri görülmektedir. Bu ifade kalıpları içerisinde “إِنْ كُنَّا” ifadesinin geçtiği sekiz âyetten aynı ifadenin (إِنْ كُنَّا نَحْنُ الْعَالِيَيْنِ) tekrar ettiği ve sihirbazların Firavun'a: “Galip gelenler biz olursak mutlaka bize bir mükâfat vardır, değil mi?” sözünü ifade eden iki âyette⁶⁵ müfessirlerce şart anlamı verildiği herhangi bir tartışma olmadığı⁶⁶ diğer beş âyette⁶⁷ ise “إِنْ” edatına verilen anlamlar konusunda fikir ayrılıklarının dilsel çerçevede var olduğu ve dilsel açıdan farklı yaklaşımlar olsa da yapılan tercihlerin neticede aynı sonuca vardığını söyleyebiliriz. Bu âyetlerden el-En'âm sûresi 6/156. âyeti (وَأِنْ كُنَّا عَنْ دِرَاسَتِهِمْ لَعَاظِلِينَ) “Kitap, yalnız bizden önceki iki topluluğa (Yahudilere ve Hıristiyanlara) indirildi. Biz onların okumalarından habersiz idik” demeyesiniz [diye biz bu Kur'an'ı indirdik]” burada örnek vermek gerekirse âyette geçen “إِنْ كُنَّا” ifadesinin yorumunda müfessirler 3 farklı görüş ortaya koymuşlardır. Bunlardan kimisi “وَقَدْ كُنَّا لَعَاظِلِينَ” manası verirken⁶⁸ diğer bazı müfessirler “إِنْ كُنَّا لَعَاظِلِينَ” şeklinde muhaffef (şeddesiz) “إِنْ” manası verir.⁶⁹ Diğer bazıları ise “وما كنا إلاَّ عَاظِلِينَ” anlamı verirler.⁷⁰ Dilciler arasında bu kullanımlar dil felsefesi açısından tartışılmış ve bu anlamların dil açısından imkânına dair farklı görüşler ortaya konulmuş olsa da neticede müfessirlerin ortaya koydukları manaların hepsi sonuçta aynı kapiya çıkmaktadır. Bunlardan ilk görüşün sahiplerinin kullanımın-

⁶⁴ Abdalbâkî, “kvn”, 636-637.

⁶⁵ el-A'râf 7/113; eş-Şu'arâ 26/41.

⁶⁶ Bu ifadenin yorumu konusunda bazı örnekler için bkz. Muḳâtil b. Suleymân, *Tefsîru Muḳâtil b. Suleymân*, 2/53, 3/263; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 13/24, 19/347; el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, 4/527, 8/57; Ebû'l-Leys es-Semerḳandî, *Baḥru'l-'Ulüm*, 1/538, 2/554; eş-Şa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 12/46, 20/46; Beḡavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, 3/264-265, 6/112; Neseî, *et-Teyşir fi't-Teyşir*, 6/460, 10/311; Zemaḥşerî, *el-Keşşâf*, 2/139, 3/312; Muḥammed b. Yûsuf b. Ali, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*. 5/132, 8/153; İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 19/126.

⁶⁷ el-En'âm 6/156; Yûnus 10/93; Hüd 11/92; el-Mü'minün 23/30; eş-Şu'arâ 26/97.

⁶⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 12/241; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, 4/322; Beḡavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, 3/206. vb.

⁶⁹ Zemaḥşerî, *el-Keşşâf*, 2/81; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, 3/365; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 2/190; Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Neseî, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, thk. Yûsuf Ali Bedîvî (Beirut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419), 1/550; Muḥammed b. Yûsuf b. Ali, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*. 4/696.

⁷⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Ḳur'ân ve İ'râbuhu*, 2/307; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Basîṭ*, 20/41; Neseî, *et-Teyşir fi't-Teyşir*, 6/262.

daki "لَقَدْ/قَدْ" edatı tekit manası ifade etmek için mazi fiilin başına getirilmişken ikinci görüş sahipleri de "إِنْ" den muhaffef "إِنْ" edatıyla yine tekit manasını kastetmişlerdir. Son görüşte ise "إِنْ" edatı olumsuzluk anlamına (ما) hamledilmiş, bu olumsuzluk da "إِلَّا" ile bozularak "ancak, sadece, yalnız" manasında kasr yapılmış ve böylece yine tekit anlamı verilmiştir. Bu konudaki diğer dört âyette de durum görebildiğimiz kadarıyla bundan çok farklı değildir.

"إِنْ كُنَّا" ifadesinin geçtiği âyetlerden el-Enbiyâ sûresi 21/17. âyet ise ileri sürülen yaklaşımlara baktığımızda ise anlam-bağlam açısından birbirinden farklı sonuçlar ortaya koyduğu için yorumu tercihe konu olan bir âyettir. Bu nedenle bu âyeti ayrıca ele alıp değerlendirmek yerinde olacaktır. Söz konusu âyet şu şekildedir: "لَوْ أَرَدْنَا أَنْ نَتَّخِذَ لَهُمْ لَأَخَذْنَا مِنْ لَدُنَّا إِنْ كُنَّا فَاعِلِينَ" *"Eğer bir eğlence edinmek isteseydik, onu kendi katımızdan edinirdik. Ancak böyle yapmadık/yapacak olsaydık böyle yapardık."* Bu âyette geçen "إِنْ كُنَّا" ifadesinde yer alan "إِنْ" edatına müfessirlerin çoğunluğu olumsuzluk anlamı (ما) vererek âyetteki bu ifadeyi "ما كُنَّا فاعِلِينَ/ancak biz bunu yapmadık" şeklinde tefsir etmişler ve aynı konudaki Zuhruf sûresi 43/81. âyetle (فُلٌ) "إِنْ كَانُوا لِلرَّحْمَنِ وَلَدْنَا فَأَنَا أَوْلُ الْعَابِدِينَ" *"De ki: Rahman çocuk edinmemiştir. Ben de ona kulluk edenlerin ilkiyim"*) birlikte ele almışlardır.⁷¹ Bu müfessirlerden Sa'lebî (öl. 427/1036), Hasan-ı Basrî'den Kur'an'da beş âyet⁷² vardır ki bunlarda geçen "إِنْ" edatı "ما" anlamındadır.⁷³ Bu âyetlerden birisi de söz konusu bu âyettir. Taberî de aynı rivayeti dört âyet vardır ki şeklinde nakleder ve Yûnus sûresi 10/94. âyet dışında diğer rivayette yer alan aynı âyetlere yer verir. Ancak Hârûn b. Musa'nın Amr b. Esbât kanalıyla Hasan-ı Basrî'den naklettiği rivayette bu âyetlere bir beşincisini eklediğini bunun da Yûnus sûresi 10/94. âyet olduğunu söylediğini ayrıca zikreder.⁷⁴ Taberî'nin âyete ilişkin yorumuna gelince onun yaklaşımı da müfessirlerin çoğunluğu gibi bu rivayetdeki yorumla örtüşmektedir. O, âyetteki "إِنْ" edatına olumsuzluk anlamı (ما) vermiş ve âyeti "Biz eğer bir eğlence edinecek olsaydık bunu katımızdan yapardık. Ancak bunu yapmayız. Bunu yapmak bize uymadığı gibi bu bizim için gerekli de değildir. Çünkü Allah için ne ço-

⁷¹ Muḳâtil b. Suleymân, *Tefsîru Muḳâtil b. Suleymân*, 3/73-74; Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, 1/303; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İrâbuhu*, 3/386-387; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 6/412; Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz*, thk. Hüseyn b. 'Ukkâşe, Muhammed b. Muştafâ el-Kenz (Kahire: el-Fârûku'l-Ḥadîse, 1423/2002), 3/142; Mekki b. Ebû Ṭâlib, *el-Hidâye ilâ bulûġi'n-nihâye*, 7/4739; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Basîṭ*, 15/38; Beġavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, 5/313.

⁷² İbrâhîm 14/46; el-Enbiyâ 21/17; ez-Zuhruf 43/81; el-Ahkâf 46/26; Yûnus 10/94 (Rivayetdeki sıralama bu şekildedir).

⁷³ eş-Sa'lebî, *el-Kesf ve'l-Beyân*, 15/411.

⁷⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 17/43. Benzer bir rivayet İshâk el-Büstî tarafından da nakledilir krş. Ebû Muhammed İshâk el-Bustî, *Tefsîru İshâk el-Bustî* (Medine: y.y, 1413-1416/1992-1995), 1/296.

cuk ne de eş gereklidir.” şeklinde tefsir etmiştir.⁷⁵ İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201) ise Taberî'nin ve Sa'lebî'nin naklettiği rivayeti teyit eden bir bilgi verir ve İbn Abbâs, Hasan-ı Basrî ve Katâde'nin bu âyette geçen “ئِي” edatına olumsuzluk anlamı (لَا) verdiklerini söyler. Ardından Şart manası verenlerin ise dalciler olduğunu ancak onların bu birinci görüşü de güzel bulduklarını nakleder.⁷⁶

Zemaşşerî, Beyzâvî (öl. 685/1286), Ebü'l-Berekât en-Neseffî (öl. 710/1311), Ebû Hayyân (öl. 745/1345) gibi kimi müfessirler âyeti şart manasına alarak “ئِي” edatının cevabının mahzûf olduğunu söylemektedirler. Onlara göre burada şart manasının verilmesi kuvvetli bir şekilde bu iftirayı reddetmek ve Allah'ın eş ve evlat edinmesinin imkânsızlığını vurgulamak içindir.⁷⁷ Zeccâc, Semerkandî, İbn 'Atıyye (öl. 541/1147) ve İbn Âşûr gibi müfessirler ise her iki manayı da caiz görür.⁷⁸

Müfessirlerin bu âyetteki “ئِي كَلَّا” ifadesine yaklaşımlarını değerlendirecek olursak çoğunluğun yaklaşımının gerek sahabe ve tâbiünden gelen rivayetlerle örtüşmesi gerekse teolojik açıdan Allah'ın oyun eğlence edinme ihtimalinin dahi olmadığını ifade etmede herhangi bir şarta bağlı olmadan doğrudan reddetmeyi ifade etmesi bakımından daha isabetli olduğunu söyleyebiliriz. Zira şart manası verenlerin yaklaşımları da doğru olmakla birlikte nefiy anlamı vermenin böyle bir şeyin mümkün olmadığını ifade etmede Allah'ın vahdaniyeti açısından daha uygun düştüğü gibi bu anlam âyetin devamında gelen âyetin لَ “aksine” ifadesiyle başlaması Allah'ın bundan münezze ve müstağni olduğunu ifade etmesiyle uyumlu gözükmektedir. Bunun yanı sıra âyetin sonundaki “(Allah'a) yakıştırdıklarınızdan dolayı yazıklar olsun size!” ifadesine de yine nefiy manası kanaatimizce daha uygun düşmektedir.

Sonuç

Müfessirlerin “ئِي” edatının Kur'an'da geçtiği âyetleri tefsir ederken ortaya koyduğu tercihler kimi yerlerde farklı olmuştur. Bu yorumlardaki farklılığın birinin diğerini tam olarak nakzettiği bir boyutta olmaması ve çoğunlukla aynı sonuca ulaştırması nedeniyle birbirlerine tercih edilebilir nitelikte olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Âl-i İmrân 3/164, el-En'âm sûresi 6/156, el-İsrâ sûresi 17/108. âyet, Yâsîn sûresi 36/29 ve 33. âyetler ve el-Cuma sûresi 62/2. âyetin yorumuna yaklaşımlar bu türdendir.

“ئِي” edatının geçtiği bazı âyetlerin yorumunda ise müfessirler derin fikir ayrılıkları yaşamışlar ve birbirlerine ciddi eleştiriler yöneltmişlerdir. Müfessirlerden bazıları bu âyetleri yorumlarken dilin kurallarını anlam-bağlam ilişkisine öncele-

⁷⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 18/420.

⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fi 'İlmi't-Tefsîr*, 3/187.

⁷⁷ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 3/107; Beyzâvî, *Envârü't-tenzil*, 4/47-48; Neseffî, *Medâriku't-tenzil*, 2/398; Muhammed b. Yûsuf b. Ali, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 7/415-416.

⁷⁸ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*, 3/387; Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *Baḥru'l-'Ulûm*, 2/422; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, 4/77; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 17/33.

yerek tercih ettiklerinde kimi zaman ortaya çıkan anlamın İslam'ın inanç ilkeleriyle çelişir görüldüğü durumlarla karşılaşmışlardır. Ayetleri yorumlamada dilin kural-larına bağlı kalan müfessirler karşılaştıkları bu mahzurlu durumdan birtakım tak-dirler ve tevillerle kurtulmaya çalışırken kimi müfessirler teolojik açıdan ortaya çıkacak bu mahzurları da hesaba katarak dilin kurallarından sadece birisini almada ısrardan kaçınmış ve sahabeden gelen rivayetleri de dikkate alarak yine ilmi düz-lemde farklı alternatiflere yönelmişlerdir. Nihayetinde her iki yaklaşımda aynı he-defe ulaşmayı amaçlamış olsa da filolojik bakışla hareket edenlerin aksine âyetleri anlamlandırmada yine Kur'an temelli olarak teolojik mahzurları gözetilenler en baş-tan yanlış anlamaya sebebiyet verebilecek yaklaşımlardan uzak durmayı tercih etmişlerdir.

Müfessirlerin Kur'an yorumunda dili ya da teolojik mahzurları dikkate alma-larının yansımalarını bulduğu ve her iki tarafın da birbirini kıyasıya eleştirdiği en bariz örnekler el-Enbiyâ sûresi 21/17. âyet ve Yûnus sûresi 10/94. âyetleridir. Ta-berî ve Sa'lebî gibi müfessirler başta olmak üzere bazı Kur'an yorumcuları el-Enbiyâ sûresi 21/17. âyette Allah Teâlâ'nın kendisi hakkında kullandığı "إِنْ كُنْتُ" ifa-desine şart anlamı vererek "eğer bir eğlence edinmek isteseydik onu kendi katımız-dan edinirdik" şeklinde tefsir eder. Bu yorumun Allah hakkında imkânsız olan bir şeyin şart anlamından dolayı mümkün olmasına kapı aralayacak bir mana olması durumunda teolojik kaygısından ötürü birtakım takdirlerde bulunur ve bazı tevil-ler yapma gereği duyar. Kimi yorumcular da şart anlamı verilmesinin teolojik açı-dan ortaya çıkaracağı mahzurları dikkate alarak âyete nefiy anlamı vermişler ve âyeti "biz bunu yapanlardan değiliz/biz eğlence edinenlerden değiliz" şeklinde tefsir etmişlerdir. Benzer bir durum Yûnus sûresi 10/94. âyette Hz. Peygamber'e yönelti-len "إِنْ كُنْتُ" ifadesinde de mevcuttur. Âyete şart anlamı verilmesi durumunda Hz. Peygamber kendisine indirilen Kur'an konusunda şüphe eder mi? sorusu akla ge-lirken bu mahzuru ortadan kaldırmak için bu ifadeye nefiy anlamı vererek "sen, sana indirdiğimiz şeylerden şüphe etmedin" şeklinde bir anlam verildiği ve söz konu-su edatın anlamlarından birisi olan nefiy manasının tercih edildiği görülmekte-dir.

"إِنْ" edatının dilde "فَدْلًا/كَدًّا" yani tekit anlamı ile "إِنْ" yani sebep manasına gelip gelmediği tartışmaları bir yana söz konusu edatın geçtiği bağlamlarda yerine göre bu iki manadan birisini veren müfessirlerin ve dilcilerin ortaya koydukları yakla-şımaların şart anlamı veren ve bunun dışındaki yaklaşımları kabul etmeyen müfes-sirlere göre daha tercihe şayan olduğu söylenebilir. Söz konusu edata bağlamına göre nefiy ya da sebep manası verenlerin özellikle el-Bakara, Âlu İmrân, el-Mâide ve el-Enbiyâ sûrelerindeki âyetlere verdikleri manalarda herhangi bir takdire ve izaha bırakmadığı için daha isabetli ve doğru bir yaklaşım olduğunu ifade etmek mümkündür. Şınkıtî'nin de belirttiği gibi filolojik açıdan şart ile cevabı arasında bir bağlantının bulunma zarureti ve özellikle yukarıda yer verdiğimiz el-Enbiyâ sûresi 21/17. âyet, Yûnus sûresi 10/94. âyet ve ez-Zuhruf sûresi 43/81. âyet vb. ulûhiyet ve nübüvvet gibi teolojik konularla ilgili âyetlerde bu dilsel bağlantının dikkate alınması durumunda daha önce bahsettiğimiz Allah'ın oyun ve eğlence edinmesi, Hz. Peygamberin de kendisine indirilen şeylerde şüpheye düşmesi gibi bazı yanlış

anlama ihtimallerini ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle Kur'an âyetlerinin yorumunda anlamı önceleyerek dilsel kuralları ikinci planda ele alma veya dilin imkânlarından birisinin tercihi ile meselenin hallinin mümkün olması gibi alternatiflere yönelme imkânı bulunduğu halde bundan uzak durmanın çok makul olmadığı kanaatindeyiz.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The authors declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Abdulbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemu'l-mufehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1364/1945.
- 'Abdurrezzâk, Ebû Bekr 'Abdurrezzâk b. Hemmâm es-Şan'ânî. *Tefsîru 'Abdurrezzâk*. thk. Maḥmûd Muḥammed 'Abduh. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1999.
- 'Abdülkâhîr el-Cürçânî, Ebû Bekr 'Abdülkâhîr b. 'Abdirrahman b. Muḥammed. *Derçu'd-Durer fi Tefsîri'l-Âyi ve's-Şuver*. thk. Velîd b. Aḥmed b. Şâlih el-Ḥuseyn, İyâd 'Abdullaṭîf el-Ḳaysî. 4 Cilt. İngiltere: y.y., 1429/2008.
- Aḥfeş el-Evsat, Ebu'l-Ḥasen el-Mecâşî. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Hudâ Maḥmûd Karâ'a. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1411.
- Âlûsî, Maḥmûd b. 'Abdullâh el-Ḥuseynî. *Rûhu'l-Me'âni fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-'Azîm ve's-Seb'u'l-Meşâni*. thk. 'Alî 'Abdubârî 'Aṭiyye. 16 Cilt. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye; Beyrut: y.y., 1415.
- Begâvî, el-Ḥuseyn b. Mesud el-Ferrâ. *Me'âlimu't-tenzil*. thk. Muḥammed Abdullâh en-Nemr vd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Tayyibe li'n-Neşri ve't-Tevzî', 4. Basım, ts.
- Bezzâvî, Nâsîrüddîn Ebû Saîd. *Envâru't-tenzil ve esrâru't-tevil*. thk. Muḥammed 'Abdurrahmân el-Mar'aşî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşî'l-Arabî, 1418.
- Bustî, Ebû Muhammed İshak. *Tefsîru İshak el-Bustî*. Medine: y.y., 1413-1416/1992-1995.
- Çuşemî, el-Hâkim Ebî Sa'd el-Muhsin b. Muhammed. *er-Risâle fi nasîhati'l-âmmeh*. ed. Cemal eş-Şâmî. b.y.: y.y., 1438.
- Çuşemî, el-Hâkim Ebî Sa'd el-Muhsin b. Muhammed. *'Uyûnü'l-mesâil fi'l-usûl*. thk. Ramazan Yıldırım. Kahire: Dâru'l-İhsân, 2018.
- Ebû Mûsâ el-Medîni, Ebû Mûsâ Muḥammed b. 'Omer el-İşbehânî. *el-Mecmû'u'l-Muğîs fi Ğarîbî'l-Kur'ân ve'l-Hadîs*. thk. Abdulkarîm el-'Azbâvî. 3 Cilt. Mekke: y.y., 1406-1408.
- Ebû Şâme, Ebû'l-Kâsım 'Abdurrahman b. İsmail el-Makdisî ed-Dimeşķî. *İbrâzu'l-Me'âni min Ğirzi'l-Emâni*. b.y.: y.y., ts.
- Ebû'l-Leys es-Semerķandî, Ebû'l-Leys Naşr b. Muḥammed. *Baḥru'l-Ulûm*. thk. Maḥmûd Mataracı. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Ersöz, Muhammed. "Kur'an Yorumunda Mezhepsel Farklılığın Dil Kurallarına Yansımaları - Akıbet Lâmi Örneği". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 14/3 (Aralık 2014), 9-30.
- Ezherî, Ebû Manşûr Muḥammed b. Aḥmed b. el-Herevî. *Tehzîbu'l-Luĝa*. thk. Muḥammed 'Avḍ Mir'ab. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşî'l-Arabî, 2001.
- Ferrâ', Ebû Zekerîyyâ Yahyâ. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yusuf en-Necati vd. 3 Cilt. Mısır: Dârü'l-Mısıryye li't-Te'lif ve't-Terceme, ts.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dârü't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak. *el-Muḥarrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422.
- İbn Ebî Zemenîn, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. 'Abdullâh. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz*. thk. Ḥuseyn b. 'Ukkâşe, Muḥammed b. Muştâfâ el-Kenz. 5 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Ḥadîse, 1423/2002.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Sa'îd. *el-Fasl fi'l-mîlel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, t.s.
- İbn Ḥazm, Ebû Muhammed 'Alî b. Aḥmed el-Endelusî. *Resâilu İbn Ḥazm*. thk. İhsân 'Abbâs. 4 Cilt. Beyrut: el-Muessesetu'l-Arabiyye, 1980.
- İbn Kuteybe, Ebû Muḥammed 'Abdullâh b. Muslim. *Te'vilu Muşkili'l-Kur'ân*. thk. İbrâhîm Şemsuddîn. Beyrut: y.y., ts.
- İbn Mucâhid, Aḥmed b. Mûsâ b. el-'Abbâs et-Temîmî Ebû Bekir el-Baĝdâdî. *Kitâbu's-Seb'a fi'l-Kirâ'ât*. thk. Şevķî Ḍayf. Mısır: y.y., 1400.
- İbn 'Âdil, Ebû Ḥafş Sirâc ed-Dîn 'Omar b. 'Alî b. 'Âdil el-Ḥanbelî ed-Dimeşķî en-Nu'mânî. *el-Lubâb fi 'Ulûmi'l-Kitâb*. thk. 'Âdil Aḥmed 'Abdulmevcûd, 'Alî Muḥammed Mu'avviḍ. 2

- Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Nuzhetu'l-'A'yuni'n-Nevâzir fi 'İlmi'l-Vucûh ve'n-Nezâir*. thk. Muhammed 'Abdulkerîm Kâzım er-Râdî. Beyrut: y.y., 1404/1984.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdu'l-Mesîr fi 'İlmi't-Tefsîr*. thk. 'Abdurrezzâk el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrut: y.y., 1422/2001.
- İsmâ'il Hakkı Bursevî, İsmâ'il Hakkî b. Muştafâ el-İstânbûlî el-Ħaneffî el-Ħalvetî. *Rûhu'l-Beyân*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ahmed b. el-Hemedânî. *Müteşâbihü'l-Kur'an*. thk. Adnân Muhammed Zerzûr. Kahire: Dâru't-Türâs, ts.
- Keskin, Mustafa. "Şart Anlamındaki ۱۱ ve ۱۱' in Arap Dili ve Belâğatı Açısından Değerlendirilmesi: Bazı Ayetler Örneğinde". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 19/2 (27 Aralık 2019), 525-538.
- Kur'an-ı Kerîm Meâlî*. çev. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011.
- Kurtubî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî. *el-Câmi' li-aĦkâmi'l-Kur'an*. thk. Ahmed el-Berduni, İbrâhîm el-İtfiyyîş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2. Basım, ts.
- Mâtürîdî, Muhammed b. Muahmed Ebû Mansûr. *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*. thk. Mecdî Bâsellûm. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426.
- Mâverdî, Ali b. Muhammed b. Habib. *en-Nüket ve'l-'uyûn*. thk. İbn Abdülmaksûd es- b. Abdurrahîm Seyyid. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Ma'mer b. el-Muşennâ, Ebü 'Ubeyde Ma'mer b. el-Muşennâ et-Teymî el-Başrî. *Mecâzu'l-Kur'an*. thk. Muhammed Fuâd Sezgin. Kahire: y.y., 1381/1961.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebü Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî. *Müşkilü i'râbi'l-Kur'an*. thk. Ħâtim Şâlih ed-Dâmin. 2 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1405/1984.
- Mekkî b. Ebü Tâlib, Hammûş b. Muhammed el-Kaysî. *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye fi 'İlmi me'âni'l-Kur'an ve tefsîrihî ve aĦkâmihî ve cümelin min fûnûni 'ulûmih*. 13 Cilt. el-İmârât: Camiatü's-Şarika, ts.
- Muhammed b. Yûsuf b. Ali, Ebü Hayyân. *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. 'Abdullâh MaĦmûd Şehhâte. 5 Cilt. Dâru İhyai't-Turaş, Beyrut: y.y., 1423/2002.
- Narol, Süleyman. "Kur'an'daki 'In küntüm' İfadesinin Gramatik ve Problematik Yorumları Üzerine Bir İnceleme". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 27/1 (15 Haziran 2023), 46-60. <https://doi.org/10.18505/cuid.1239164>
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed. *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. thk. Yûsuf Ali Bedîvî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419.
- Nesefî, Necmuddîn Ömer. *et-Teyisîr fi't-Tefsîr*. thk. Mâhir Edîb Habûş. İstanbul: Dâru'l-Lubâb li'd-Dirâsât, 1440/2019.
- Râzî, Ebü 'Abdillâh FaĦrûddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-Ġayb*. Beyrut: Dâru İhyai't-Turâşî'l-'Arabî, 1420.
- Sabırlı, Esat. "Mu'tezile'nin Kur'an Yorumuna İmam Mâtürîdî'nin Muhalefet Gerekçeleri". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (15 Haziran 2021), 91-119. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.906271>
- Şa'lebî, Ebü İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-Beyân*. thk. Heyet. 33 Cilt. Cidde: y.y., 1436/2015.
- Semîn el-Halebî, Ebu'l-'Abbâs Şihâb ed-Dîn Ahmed b. Yûsuf b. 'Abdiddâim. *ed-Durru'l-Maşûn fi 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*. thk. Ahmed Muhammed el-Ħarrâţ. 11 Cilt. Dımaşq: Dâru'l-Kalem, ts.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed el-Mervezî. *Tefsîru'l-Kur'an*. thk. Yâsir b. İbrâhîm-Ġanîm b. 'Abbâs. Riyad: y.y., 1418/1997.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Ħudayrî. *ed-*

- Durru'l-Mensûr*. 8 Cilt. Beyrut: y.y., ts.
- Şahin, Hüseyin. *Arap dili'nde in (ج) 'i şartiyye ve Kur'an-ı Kerim'deki kullanımları*. Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Fethu'l-kadîr*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr- Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1414.
- Şinkîti, Muhammed el-Emîn. *Eqvâ'ü'l-beyân fî izâhi'l-Kur'an bi'l-Kur'an*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr Li't-Tabâa ve'n-Neşr ve't-Tevzi', 1415.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir - Şâkir Mahmud Muhameed. 24 Cilt. Kahire: Müessesetü'r-Risâle, 1420.
- Tabersî, Ebû Ali el-Fadl b. el-Hasen. *Mecme'ul-beyân fî tefsîri'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru'l-Murtazâ, 1427.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen 'Alî b. Aḥmed b. Muḥammed b. 'Alî en-Nisâbüri. *el-Vasîṭ fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*. thk. Heyet. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen 'Alî b. Aḥmed b. Muḥammed b. 'Alî en-Nisâbüri. *et-Tefsîru'l-Basîṭ*. b.y.: y.y., 1430.
- Yaḥyâ B. Sellâm, Ebû Zekerıyyâ el-Ḳayravânî. *et-Teşârîf li-Tefsîri'l-Kur'an mimma İštebehet Esmâuhu ve Taşarrâfet Me'ânih*. thk. Hind Şiblî. b.y.: y.y., 1979.
- Yaḥyâ B. Sellâm, Ebû Zekerıyyâ el-Ḳayravânî. *Tefsîru Yaḥyâ b. Sellâm*. thk. Hind Şelebî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1425/2004.
- Yıldırım, Duran Ali. "Mezhep Mensubiyetinin Kur'an Yorumlarındaki Öznelliğe Olan Yansımaları". *Şarkiyat* 10/4 (Aralık 2018), 1377-1397.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî. *Me'âni'l-Kur'an ve İ'râbuhu*. thk. 'Abdulcelîl 'Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988.
- Zeccâcî, Ebû'l-Ḳâsım 'Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî. *Hurûfu'l-Me'âni ve's-Şifât*. thk. 'Alî Tefvîk el-Ḥamd. Beyrut: y.y., 1405/1984.
- Zeccâcî, Abdurrahmân b. İshâk el-Bağdâdî en-Nihâvendî. *el-Lâmât*. thk. Mâzin el-Mübârek. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1405.
- Zemahşerî, Ebû'l-Ḳâsım Mahmûd. *el-Keşşâf 'an ḥakâ'iki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eḳâvîl fî vüçûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi, 3. Basım, ts.
- Zerkeşî, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. 'Abdullâh b. Bahâdır eş-Şâfi'î. *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'an*. thk. Muḥammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. b.y.: Dâru 'İhyâ'i'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1376/1957.